

Στη συνέχεια, όμως, παράλληλα με την τραγωδία, συνέβαλε στη βελτίωση της πολιτείας, στηλιτεύοντας κάθε παρανομία και ασκώντας οξύτατη κριτική στα «τῆς πόλεως πράγματα» και σε όσους τα διαχειρίζονται. Δεν προκαλούσε δηλαδή μόνο ευθυμία και γέλιο, αλλά ήταν και ωφέλιμη, «χρηστὰ τῇ πόλει λέγειν».

Η Αρχαία κωμωδία αντιτάχθηκε σε κάθε ανανεωτική κίνηση της εποχής της, υπερασπίστηκε με πείσμα τα ιδανικά της και επέκρινε ανηλεώς τους εκπροσώπους κάθε νεωτερισμού. Πήρε συντηρητική θέση στο πρόβλημα της παιδείας, της ποίησης, της μουσικής. Χτύπησε τους φιλοπόλεμους και προπαγάνδισε την ειρήνη. Οι κωμικοί ποιητές ανήκουν στην αντιπολίτευση, αλλά ως προς τα πολιτικά τους φρονήματα δεν ήταν λιγότερο δημοκρατικοί από τους ακροατές τους, οι οποίοι διασκέδαζαν ακούγοντας να διακωμωδούνται οι αρχηγοί τους ή οι πολιτικές τους απόψεις. Η αθηναϊκή δημοκρατία είχε επιτρέψει στους κωμικούς ποιητές πλήρη ελευθεροστομία ακόμη και για τον άξιο ηγέτη και μεγάλο τέκνο της, τον Περικλή.

β. Δομή της Αρχαίας κωμωδίας

Σε αντίθεση προς την τραγωδία, στη δομή της Αρχαίας κωμωδίας επικρατεί μεγάλη ελευθερία. Τα συστατικά μέρη που την απαρτίζουν είναι:

- **Πρόλογος:** Εκτενέστερος και πιο ποικιλόμορφος από τον αντίστοιχο της τραγωδίας. Οι θεατές ενημερώνονται από έναν υποκριτή ή με διάλογο για τον προβληματισμό του ποιητή και για το κωμικό σχέδιό του.
  - **Πάροδος του Χορού:** Εκτενέστερη και πιο εντυπωσιακή από την αντίστοιχη της τραγωδίας, συνήθως θορυβώδης, παίρνει θέση (συμφωνεί ή διαφωνεί) ως προς το κωμικό σχέδιο.
  - **Άγών:** Έχει το ρόλο των επεισοδίων της τραγωδίας. Δύο υποκριτές ή ένας υποκριτής και ο Χορός εκθέτουν δύο αντιτιθέμενες απόψεις. Κάθε πλευρά διεξάγει αγώνα εναντίον της άλλης, για να επικρατήσει· η λύση του συμβιβασμού δεν προβλέπεται. Ο *άγών*, που εξέφραζε κυρίως την προσωπική γνώμη του ποιητή, συνδύαζε τα αδόσιμα μέρη και τα απαγγελόμενα, που είναι, κατά σειρά, τα εξής εννέα:
    - η *ῥῶδη*: τραγούδι του Χορού για την επικείμενη αντιπαράθεση.
    - ο *κατακελευσμός* (*κελεύω* = παροτρύνω): προτροπή του κορυφαίου του Χορού στον εκπρόσωπο της μιας πλευράς να αναπτύξει τα επιχειρήματά του.
    - το *ἐπίρρημα* (*ἐπί* + *ῥῆμα* < *ἐρῶ* / μέλλοντας του *λέγω*): ανάπτυξη, σε διαλογική μορφή, των διαφορετικών απόψεων των αντιπαρατιθεμένων.
    - το *πνίγος* ή *μακρόν*: κατάληξη του επιρρήματος, που εκφωνείται από τον κορυφαίο απνευστί, με αυξανόμενη ταχύτητα και παράλληλο δυνάμωμα της φωνής.
    - η *σφραγίς*: ο έπαινος του νικητή.
- Αντίστοιχα των παραπάνω μερών, σε μετρική και στιχουργική αναλογία, είναι η *ἀντῶδη*, ο *ἀντικατακελευσμός*, το *ἀντεπίρρημα*, το *ἀντίπνιγος*.

- **Παράβασις:** Διακοπή που διασπά τη δράση. Αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της Αρχαίας κωμωδίας¹ και ανήκει αποκλειστικά στο Χορό. Αρχικά ο όρος σήμαινε τους στίχους εκείνους, γραμμένους σε αναπαιστικό μέτρο, με τους οποίους ο ποιητής, στη μέση περίπου του έργου, απευθύνεται μέσω του Χορού προς τους θεατές [*παρέβαινε* (= προχωρούσε), *πρὸς τὸν Δῆμον*]. Η Παράβαση γινόταν με λόγο άσχετο προς την όλη υπόθεση και περιείχε κρίσεις που αναφέρονταν στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση της πόλης. Από τους στίχους αυτούς ονομάστηκε, κατ' επέκταση, παράβασις ολόκληρη η ενότητα, η οποία αποτελείται από επτά μέρη:
  - Τα *απλά*, που απαγγέλλονταν από τον κορυφαίο: το *κομμάτιον* (προτροπή προς το Χορό να αρχίσει), οι *ανάπαιστοι* και το *πνίγος* (όπως στον *Αγώνα*).
  - Η *συζυγία*: η *ώδη*, το *επίρρημα*, η *άντωδη* και το *άντεπίρρημα*. Ενίοτε, υπάρχει και δευτερεύουσα παράβαση από τέσσερα μέρη, που μοιάζει εξωτερικά με τη συζυγία της παράβασης.
- **Διαλογικές σκηνές:** Είναι οι σκηνές μετά την Παράβαση, χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους, που χωρίζονται με λυρικά τραγούδια του Χορού, τα οποία θυμίζουν τα στάσιμα της τραγωδίας.
- **Έξοδος:** Αποχώρηση του Χορού με το θριαμβευτή πρωταγωνιστή, μέσα σε εορταστικό κλίμα, με τραγούδια και χορούς.

Ο πρόλογος και οι διαλογικές σκηνές λέγονται κυρίως από τους υποκριτές. Η *πάροδος*, ο *αγών* και η *έξοδος* ανήκουν στο Χορό και τους υποκριτές. Η *ωδή* και η *άντωδη*, σε μέτρα της χορικής ποίησης, περιλάμβαναν ύμνους στους θεούς ή αυτοέπαινο του Χορού. Το *επίρρημα* και το *άντεπίρρημα* είχαν ως περιεχόμενο το πολιτικό σκώμμα (= πείραγμα).

Οι ηθοποιοί (τρεις έως πέντε συνήθως σε κάθε κωμωδία) εμφανίζονταν με κωμικά χαρακτηριστικά, φορούσαν μάσκες και κρατούσαν το φαλλό. Το Χορό αποτελούσαν 24 πρόσωπα, χωρισμένα συνήθως σε δύο ημιχόρια, χωρίς αναγκαστική ομοιογένεια στην ηλικία, το ντύσιμο, ακόμη και το φύλο· φορούσαν αλλόκοτες ενδυμασίες, που παρίσταναν σφήκες, πουλιά, βατράχους κ.ά. (που δίνουν και τον τίτλο στην κωμωδία), προσωπίδες και φαλλό, προκαλώντας με την εμφάνισή τους την έκπληξη του κοινού. Η όρχησή τους, *αστεία* και *άσεμνη*, λεγόταν *κόρδαξ* [*κορδακισμός* (< *κορδακίζω*) = *ακόλαστος χορός*].

Γλώσσα – Μέτρο Γλώσσα της κωμωδίας είναι η ομιλούμενη αττική διάλεκτος — όλων των τάξεων—, που διανθίζεται από παρωδίες της επικής, λυρικής και τραγικής γλώσσας, από νεολογισμούς συνθέτων και από τύπους άλλων ελληνικών ιδιωμάτων ή διαλέκτων. Το μέτρο στα διαλογικά μέρη είναι το ιαμβικό τρίμετρο, όπως

1. Σε δύο κωμωδίες του Αριστοφάνη (*Εκκλησιάζουσαι* και *Πλουτός*) δεν υπάρχει παράβαση· αυτό συμβαίνει γιατί οι ελευθερίες του δήμου περιορίστηκαν.

και στην τραγωδία, με εξαίρεση το ιαμβικό τετράμετρο στις σκηνές με ζωηρό ρυθμό, και το αναπαιστικό τετράμετρο στις αντίστοιχες με βραδύτερο ρυθμό. Στα χορικά μέρη υπάρχει μεγάλη ποικιλία.

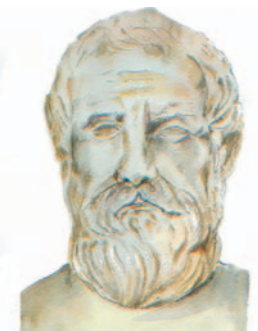

γ. Κυριότεροι εκπρόσωποι της Αρχαίας κωμωδίας

Στην Αθήνα, εκτός από τον Αριστοφάνη, έζησαν πολλοί ποιητές κωμωδιών· γνωρίζουμε τα ονόματα 60 περίπου, οι οποίοι παρουσίασαν εκατοντάδες κωμωδιών που χάθηκαν όλες, εκτός από μερικούς στίχους ή τίτλους έργων. Στους παλαιότερους ανήκουν ο Μάγνης, που είχε κερδίσει 11 νίκες στα Μεγάλα Διονύσια, και ο Χιωνίδης, που αναφέρεται ως πρώτος νικητής το 486 π.Χ. Από τους κωμωδιογράφους, σύγχρονους και ανταγωνιστές του Αριστοφάνη¹, κυριότεροι αντιπρόσωποι είναι οι παρακάτω:

- **Κρατίνος** (520-423 π.Χ.): Θεωρείται ο δημιουργός της πολιτικής σάτιρας. Διακρίνεται για τη γνήσια κωμική έμπνευση, τη βιαιότητα και την ειλικρίνεια. Από τις 24 κωμωδίες του δεν έχουμε παρά ελάχιστα αποσπάσματα από το τελευταίο του έργο, την *Πυτίνη* (= κρασοκανάτα, φλασσί), που κέρδισε το πρώτο βραβείο (423 π.Χ.), ενώ ο Αριστοφάνης, την ίδια χρονιά, το τρίτο με τις *Νεφέλες*. Ο ποιητής μορφοποιεί σε κωμωδία την τραγωδία της ζωής του (πάθος για το κρασί).
- **Κράτης** (περί το 450 π.Χ.): Έγραψε οργανωμένες κωμωδίες, με υπόθεση, και παρουσίασε φιλοσοφικές αλληγορίες.
- **Εϋπόλις** (445-412 π.Χ.): Έγραψε 17 κωμωδίες, με 7 πρώτες νίκες. Διακρίνεται για την ικανότητα στην πλοκή της υπόθεσης. Υπήρξε σφοδρός πολέμιος της φαυλότητας. Φίλος στην αρχή του Αριστοφάνη, έγινε αργότερα εχθρός του.
- **Φερεκράτης** (β' μισό 5ου αι. π.Χ.): Έγραψε 16 κωμωδίες και διακρίνεται για την ευρηματικότητα στη θεματική των κωμωδιών του, π.χ. *Μυρμηκάνθρωποι*.

Αριστοφάνης (445-385 π.Χ.)

Αριστοφάνης. Ελεύθερη απόδοση

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Αριστοφάνης, γιος του Φιλίππου, γεννήθηκε στην Αθήνα, στο δήμο Κυδαθηναίων (σημερινή Πλάκα), όπου και πέρασε όλη του τη ζωή, με εξαίρεση ένα μικρό διάστημα που έζησε στην Αίγινα. Ανήκε στην αριστοκρατική τάξη, έσκωπτε τολμηρότητα τους δημοκρατικούς, ο ίδιος όμως αναδείχθηκε θερμός υπερασπιστής της ειρήνης. Σε εξαιρετικά νεαρή ηλικία, μόλις 18 χρόνων, έγραψε το πρώτο του έργο, τους *Δαιταλῆς* (= -εἷς)² κερδίζοντας το δεύτερο βραβείο (427 π.Χ.),

1. Ο Οράτιος (*Σάτιραι*, I, 4, 1) ξεχώρισε σ' ένα στίχο του τρεις μεγάλους: Εϋπόλι, Κρατίνο και Αριστοφάνη.
2. Αττική γραφή: *Δαιταλῆς*, *Ἀχαρνῆς*, *Ἰππῆς*. Οι *Δαιταλείς* (ἢ *δαίς*, -τὸς = συμπόσιο, συνδαιτυμόνες, συμποσιαστές) έχουν θέμα την αντίθεση μεταξύ παλαιού και νέου τρόπου αγωγής.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

τον επόμενο χρόνο τους *Βαβυλωνίους*¹ και, είκοσι χρόνων, τους *Άχαρνης*. Και τα τρία έργα τα παρουσίασε στο κοινό με ψευδώνυμο (Καλλίστρατος), λόγω του μικρού της ηλικίας. Ο Πλάτων τον εκτιμούσε ιδιαίτερα και τον παρουσίασε στο Συμπόσιο να μιλάει για τον έρωτα. Στο θάνατό του, τη θεία τέχνη του ποιητή ύμνησε ο μεγάλος φιλόσοφος με το σύντομο επίγραμμα του, όπου τον παρομοιάζει με ιερό ναό των Χαρίτων.

*Αί Χάριτες τέμενός τι λαβείν ὄπερ οὐχὶ πεσεῖται
διζόμεναι, ψυχὴν εὖρον Ἀριστοφάνους.*

[Οι Χάριτες ναό γυρεύοντας γερό, που να μην πέσει,
να κάτσουν μέσα, την ψυχή του Αριστοφάνη βρήκαν.]

(Μτφρ. Ι.Θ. Κακριδής)

β) Το έργο του

Έγραψε πάνω από 40 κωμωδίες —αναφέρονται 46 τίτλοι— από τις οποίες σώζονται μόνο 11, και περισσότερα από 900 αποσπάσματα. Από αυτές οι 9 γράφτηκαν και διδάχθηκαν στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο λόγος διάσωσης του έργου του σε ικανοποιητικό βαθμό, συγκριτικά με άλλους συγγραφείς, είναι προπάντων το άρτιο αττικό ύφος και η θεματολογία.

Άχαρνεῖς (425 π.Χ., *Αθήναια*, 1ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.234

Ο Δικαιόπολις (όνομα που σχετίζεται με τη δικαιοσύνη) συνάπτει ιδιωτική συνθήκη ειρήνης με τους αντιπάλους της πατρίδας του. Στην ενέργειά του αντιδρούν οι συνδημότες του Αχαρνεῖς, οι οποίοι θέλουν να συνεχιστεί ο πόλεμος, για να πάρουν εκδίκηση εξαιτίας των δεινών που έχουν υποστεί. Στις αντιλήψεις του ειρηνικού αγρότη Δικαιόπολη αντιτίθεται ο φιλοπόλεμος Λάμαχος, Αθηναίος στρατηγός, ο οποίος γυρίζει στο τέλος από τον πόλεμο τραυματισμένος. Το έργο έχει θέμα την αντιπαράθεση ειρήνης και πολέμου. Το Χορό αποτελούν δημότες από τις Αχαρνές (περιοχή Μενιδίου), έναν από τους δήμους της Αττικής που είχε ιδιαίτερα δοκιμαστεί στον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Ίππεις (424 π.Χ., *Αθήναια*, 1ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.408

Έχει θέμα τη μετωπική επίθεση κατά του στρατηγού-δημαγωγού Κλέωνα, τον οποίο σατιρίζει με τα μελανότερα χρώματα. Ο Δήμος (= αθηναϊκός λαός) ενσαρκώνει τον εύπιστο δήμο των Αθηνών που εξαπατάται από ένα δούλο, το βυρσοδέψη (= δερματοπώλη) Παφλαγόνα (Κλέωνα), ο οποίος νικιέται από τον αλλαντοπώλη (= πωλητή λουκάνικων) Αγοράκριτο (δημαγωγό Υπέρολο). Γενικά, σατιρίζεται η ενδοτικότητα του λαού στις κολακείες. Το Χορό αποτελούν Αθηναίοι από την αριστοκρατική τάξη των Ιππέων.

1. Η κωμωδία αυτή ασκεί έντονη κριτική στην εξωτερική πολιτική του Κλέωνα.

Νεφέλαι (423 π.Χ., Μεγάλα Διονύσια,

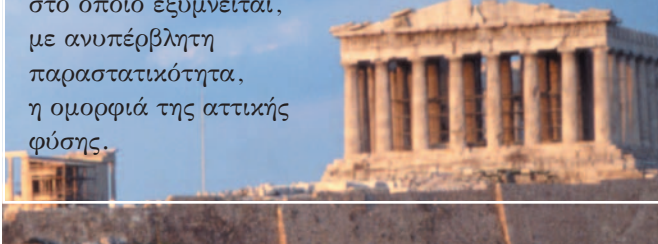
3ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.511

Ο Στρεψιάδης (όνομα που παραπέμπει στη στρεψοδικία, δηλαδή τη διαστροφή της αλήθειας) πυρπολεί το φροντιστήριο (σχολή) του Σωκράτη, γιατί διδάσκει τον *ἥττονα λόγον* (= άδικο). Ο φιλόσοφος, ασχολούμενος με τα ουράνια φαινόμενα (μετέωρα), παρουσιάζεται να αεροβατεί, κρεμασμένος σ' ένα καλάθι, ενώ οι προσωποποιημένοι, *Δίκαιος και Άδικος*, λόγοι, που εκπροσωπούν αντίστοιχα τη συντηρητική και τη σύγχρονη αγωγή, διεξάγουν την πρώτη αντιπαράθεση. Ο ποιητής ασκεί κριτική στην παιδεία που παρείχαν οι σοφιστές, στους οποίους κατέτασσε και το Σωκράτη. Ο Χορός αποτελείται από σύννεφα που συμβόλιζαν τις άσκοπες αναζητήσεις των φιλοσόφων. [Το έργο που έχουμε αποτελεί ξαναδουλεμένη δεύτερη γραφή του αρχικού.]

Παρθένες βροχοφόρες, πάμε
στην πλούσια χώρα, που γεννάει τα παλικάρια
στης Παλλάδας, στου Κέκροπα το θάμα!
Εκεί μυστήρια ανείπωτα, ιερά
γιορτάζονται κάθε φορά
κι ανοίγει τ' άδυτα ο ναός στους μύστες μόνο·
εκεί ναοί κι αγάλματα των θεών,
πομπές, θυσίες και γλέντια όλο το χρόνο
κι όταν ο κάμπος λουλουδίζει,
βαστά πασίχαρ' η γιορτή του Βάκχου μέρες
κι η χώρ' αστράφτει και βουίζει
από χορούς, τραγούδια και φλογέρες.

(Νεφέλαι, στ. 299-310, μτφρ. Κ. Βάρναλης)

Το τραγούδι των Νεφελών για την Αθήνα είναι από τα λυρικότερα κομμάτια του Αριστοφάνη. Στην ποιητική αυτή εικόνα οι Νεφέλες (άσπρα σύννεφα) τραγουδούν αθέατες το χορικό, στο οποίο εξυμνείται, με ανυπέρβλητη παραστατικότητα, η ομορφιά της αττικής φύσης.

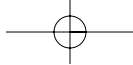
Σφήκες (422 π.Χ., Αθήναια, 2ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.537

Διακωμωδούνται το *φιλόδικον* (= δικομανία) των Αθηναίων, η συγκρότηση των αθηναϊκών δικαστηρίων, η πολιτική διαφθορά και η καταστροφική επιρροή του Κλέωνα. Τα πλασματικά ονόματα των δύο κεντρικών ηρώων, Βδελυκλέωνα και Φιλοκλέωνα (β' συνθετικό και στα δύο το Κλέων), υπονοούν τις μερίδες των οπαδών και αντιπάλων του μεγάλου δημαγωγού. Ο Χορός αποτελείται από γέροντες δικαστές της Ηλιαίας¹ που είναι ντυμένοι σφήκες, με το κεντρί (υπονοεί την καταδικαστική ψήφο) στην άκρη της στολής τους.

Ειρήνη (421 π.Χ., Μεγάλα Διονύσια, 2ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.357

Ο Αθηναίος αμπελουργός Τρυγαίος καβάλα σ' ένα πελώριο σκαθάρι (*ίπποκάνθαρον*) ανεβαίνει στους ουρανούς, για να ελευθερώσει τη φυλακισμένη από τον πόλεμο Ειρήνη και να την ξαναφέρει στη γη. Η Ειρήνη επιστρέφει συνοδευόμενη από την Οπώρα (καρποφορία) και τη Θεωρία (γιορτή). Το έργο τελειώνει με γαμήλια πομπή και τον υμέναιο (= γάμο) Τρυγαίου και Οπώρας. Η κωμωδία διδάχθηκε λίγους μήνες μετά το θάνατο του

1. *Ήλιαία* (*άλια* < *άλης* = συγκέντρωση, Εκκλησία): ανώτατο λαϊκό δικαστήριο της Αθήνας. *Ήλιαστής* = δικαστής.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Κλέωνα και του Σπαρτιάτη στρατηγού Βρασίδα και λίγες μέρες πριν από τη σύναψη της Νικίειας ειρήνης. Έχει φιλειρηνικό μήνυμα με πανελλήνιες διαστάσεις. Ο Χορός, με δύο ημιχόρια, αποτελείται από Αθηναίους αγρότες και Πανέλληνες.

Όρνιθες, οι (414 π.Χ., Μεγάλα Διονύσια, 2ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.765

Δύο Αθηναίοι, με δηλωτικά ονόματα, ο Πεισθέταιρος (= πιστός φίλος) και ο Ευελπίδης (= με καλές ελπίδες), αγανακτισμένοι από τη διαφθορά της πολιτικής ζωής στην Αθήνα, ιδρύουν με τη βοήθεια του βασιλιά των πουλιών Έποπα (= τσαλαπετεινού) μια καινούρια φανταστική πόλη στον εναέριο χώρο, μεταξύ θεών και ανθρώπων, τη Νεφελοκοκκυγία [νεφέλη + κόκκυξ (= κούκος)]. Ακολουθεί θυσία, για να γιορτάσουν το γεγονός, που διακόπτεται συνεχώς από ανεπιθύμητους καιροσκόπους επισκέπτες (π.χ. χρησολόγος, γεωμέτρης κ.ά.). Το έργο τελειώνει με γαμήλια πομπή του Πεισθέταιρου που παίρνει γυναίκα του την έμπιστη σύμβουλο του Δία, την ωραιότατη Βασίλεια.

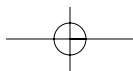
Διακωμωδείται η τυχοδιωκτική εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία. Ο ποιητής ασχολείται με την ανευθυνότητα και την επιπόλαιη πολυπραγμοσύνη των Αθηναίων και τις επιπτώσεις της αθηναϊκής επεκτατικής πολιτικής. Η κωμωδία πήρε το όνομά της από το Χορό των Ορνίθων με την ποικιλόχρωμη συγκρότησή τους.

Λυσιστράτη (411 π.Χ., πιθανόν στα Μεγάλα Διονύσια, δε μαρτυρείται το βραβείο), αριθμός στίχων 1.321

Η κωμωδία έχει θέμα την ειρήνη και στόχο την προβολή του αιτήματος για τερματισμό του πολέμου (Λυσιστράτη < λύω + στρατός), με διαλλακτική διάθεση. Το κύριο κωμικό μοτίβο είναι η ερωτική απεργία των γυναικών σε πανελλήνια κλίμακα, για να εξαναγκάσουν τους άνδρες να συνάψουν ειρήνη. Την πρωτοβουλία αναλαμβάνει η ομώνυμη ηρωίδα, που κινητοποιεί τις γυναίκες της Αθήνας και της Σπάρτης· οι δύο παρατάξεις, τελικά, συμφιλιώνονται και η ειρήνη επισφραγίζεται με κοινό γλέντι στην Ακρόπολη. Ο Χορός, σε δύο ημιχόρια, αποτελείται από Αθηναίους, γέρους και γριές.

Θεσμοφοριάζουσai (411π.Χ., πιθανόν στα Λήναια, δε μαρτυρείται το βραβείο), αριθμός στίχων 1.231

Κεντρικό θέμα είναι η διακωμώδηση του Ευριπίδη και της τραγικής του τέχνης. Παρωδούνται εννέα τραγωδίες του Ευριπίδη, κυρίως όμως δύο νέα έργα του, το 412 π.Χ., η Έλένη και η Άνδρομέδα. Οι συναθροισμένες γυναίκες, που αποτελούν το Χορό, αποφασίζουν το θάνατο του Ευριπίδη, επειδή τις συκοφαντούσε στις τραγωδίες του. Ο Μνησίλοχος, φίλος του Ευριπίδη, ντυμένος γυναίκα, εισέρχεται στις απόρρητες γιορτές, για να υποστηρίξει τον ποιητή από τις εναντίον του κατηγορίες των γυναικών που τον θεωρούν μισογύνη· αποκαλύπτεται όμως το φύλο του, απειλείται με ακατονόμαστες τιμω-

ρίες, αλλά σώζεται τελικά από τον Ευριπίδη. Η ονομασία οφείλεται στα Θεσμοφόρια, πανελλήνια γιορτή αφιερωμένη στη Δήμητρα και την κόρη της Περσεφόνη, που τη γιόρταζαν οι γυναίκες, την εποχή της σποράς, με αυστηρό αποκλεισμό των ανδρών.

Βάτραχοι (405 π.Χ., *Λήναια*, 1ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.533

Ο Διόνυσος, θεός του θεάτρου, μέσα από πολλές κωμικές περιπέτειες, κατεβαίνει στον Άδη, για να ξαναφέρει στη ζωή κάποιον από τους τρεις μεγάλους τραγικούς, πεθαμένους πια, γιατί οι διάδοχοί τους γράφουν ανόητα δράματα. Για το σκοπό αυτό γίνεται ποιητικός διαγωνισμός, με κριτή τον ίδιο το Διόνυσο, για τα πρωτεία ανάμεσα στον Αισχύλο και τον Ευριπίδη. Ανακηρύσσεται νικητής ο Αισχύλος¹. Ο ανταγωνιστικός διάλογος των δύο ποιητών δίνει στον Αριστοφάνη την ευκαιρία να εκφράσει τις απόψεις του για την τέχνη. Με αφορμή το θάνατο του Ευριπίδη, προβάλλεται η σύγκρουση μεταξύ παλαιάς και νέας αντίληψης για την τραγική ποίηση. Στο έργο υπάρχουν δύο χοροί: ο κύριος, από μύστες των Ελευσινίων μυστηρίων, και ένα παραχορήγημα² βατράχων, απ' όπου και ο τίτλος της κωμωδίας.

Ἐκκλησιάζουσαι (393-391 π.Χ., χρονολόγηση αμφισβητούμενη· δε μαρτυρούνται βραβείο και γιορτή), αριθμός στίχων 1.183

Οι γυναίκες, με επικεφαλής την Πραξαγόρα (πράσσω + αγορά), μεταμφιεσμένες σε άντρες, καταλαμβάνουν με πραξικόπημα την εξουσία και επιβάλλουν σε όλα την κοινοκτημοσύνη, θέμα που θα το ξαναβρούμε στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Το νέο σύστημα οδηγεί τελικά, με ευτράπελες σκηνές, σε αδιέξοδες καταστάσεις. Σατιρίζονται οι νέες ιδέες για κοινοκτημοσύνη και χειραφέτηση των γυναικών, καθώς και η ανικανότητα των ανδρών να κυβερνήσουν σωστά το κράτος. Ονομάστηκε έτσι από το Χορό των γυναικών που προέρχονται από τους εξοχικούς δήμους της Αθήνας και κάνουν συνέλευση (ἐκκλησιάζω = μετέχω στην Εκκλησία του Δήμου).

Πλοῦτος (388 π.Χ., βραβείο και γιορτή δε μαρτυρούνται), αριθμός στίχων 1.209

Ο Χρεμύλος, φτωχός Αθηναίος αγρότης, οδηγεί στο ναό του Ασκληπιού το θεό Πλούτο, που τυφλώθηκε από το Δία, για να μην ανταμείβει μόνο τους καλούς. Παρά τις ενστάσεις της Πενίας (προσωποποιημένης φτώχειας), ότι δηλαδή όλες οι αρετές των ανθρώπων οφείλονται σε αυτήν, ο Πλούτος θεραπεύεται και εγκαθίσταται πανηγυρικά στην Ακρόπολη, όπου αμείβει μόνο τους καλούς. Ο ποιητής πραγματεύεται το θέμα της άδικης κατανομής των αγαθών στους ανθρώπους, προβάλλοντας το παράπονό του μέσα σε ατμόσφαιρα παραμυθιού και φιλοσοφικής αλληγορίας. Δεν υπάρχουν στο έργο χορικά και παράβαση.

1. Ο θαυμασμός του Αριστοφάνη είναι απεριόριστος «ἐγὼ γὰρ Αἰσχύλον νομίζω πρῶτον ἐν ποιηταῖς» (Νεφ. 1366. Πρβλ. *Άχαρν.* 10) Επαινετικά, όμως, λόγια γράφει και για το Σοφοκλή (*Βάτρ.* 78, 788).
2. Δευτερεύουσας σημασίας Χορός (αποχωρούσε όταν η παρουσία του ήταν περιττή), που απαιτούσε χωριστή δαπάνη από το χορηγό της παράστασης. Υπάρχει στην *Εἰρήνη* και τους *Σφήκες*. Πρβλ. *Αἰσχ. Εὐμενίδες*, Σοφοκλ. *Οἰδίπους Τύραννος*, όπου παρατηρείται ύπαρξη παραχορηγήματος.

γ) Χαρακτηριστικά της ποιητικής του τέχνης

Ο Αριστοφάνης είναι ένας μεγαλοφυής κωμωδιογράφος. Εμπνέεται από το κοινωνικό γίγνεσθαι της εποχής του: τα προβλήματα του δήμου, τις πολιτικές αντιπαραθέσεις, τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς, τα φαινόμενα διαφθοράς της εξουσίας, τις οικονομικές μεταλλάξεις και όλα τα πράγματα και τα πρόσωπα που απασχολούν τους συμπολίτες του και την καθημερινότητά τους. Οι Αθηναίοι ένιωθαν έντονα συνδεδεμένοι με τα δρώμενα επί σκηνής και, συμφωνώντας ή διαφωνώντας, συνειδητοποιούσαν ότι αυτό που έβλεπαν τους αφορούσε άμεσα.

Το έργο του Αριστοφάνη απηχεί την πνευματική και πολιτική ζωή της Αθήνας του 5ου αιώνα και διακρίνεται για:

- την ανεξάντλητη κωμική φλέβα (καυστική σάτιρα και λεπτή ειρωνεία, ευτράπελες και άσεμνες σκηνές με χοντροκομμένες χειρονομίες),
- την πολιτική διάσταση των κωμωδιών με θέματα τόσο επίκαιρα, που προκαλούν δέος,
- την πληθωρική και τολμηρή φαντασία και την ελευθερία έμπνευσης,
- τη θεατρική δεξιοτεχνία (κωμικά ευρήματα: λογοπαίγνια, φάρσες, ευφυείς υπαινιγμοί, παρωδίες αλλά και λυρικές εκτροπές),
- το λεκτικό πλούτο, λεξιλόγιο από όλα τα στρώματα, διανθισμένο με πολλές βωμολοχίες και παράτολμους σχηματισμούς.

Η ποικιλία της γλώσσας καθρεφτίζει την αντίστοιχη του περιεχομένου, μέσα στην οποία πραγματικά και φανταστικά στοιχεία αναμειγνύονται με ανεπανάληπτο τρόπο.

Ο Αριστοφάνης αντλεί από κάθε πηγή: προγενέστερη ποιητική παραγωγή, πεζό λόγο, κείμενα νόμων, γλώσσα του απλού λαού· χρησιμοποιεί λέξεις ονοματοποιημένες, που αποτελούν μίμηση φωνής των ζώων ή πτηνών, κάνει παρεμβάσεις στη σημασία των λέξεων, πλάθει πολλές νέες, δημιουργεί σύνθετες που φτάνουν ως την υπερβολή¹.

Τα πρόσωπα των κωμωδιών του είναι συνήθως πολυάριθμα· ο κύριος, όμως, ήρωας με διαφορετικά ονόματα σε κάθε έργο είναι ο μέσος Αθηναίος πολίτης, που αγανακτεί για ό,τι ανάποδο συμβαίνει στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Επικρίνει τις υπερβολές της δημοκρατίας στηλιτεύοντας αυτούς που κυβερνούν· γι' αυτό επιτίθεται με τόλμη και βιαιότητα στους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της εποχής, στους πολεμοχαρείς δημαγωγούς, στους δικομανείς και φιλοπόλεμους, στους κήρυκες νέων ιδεών (κυρίως τους σοφιστές), ακόμη —έστω και άδικα— στο Σωκράτη και στον Ευριπίδη. Συνεχώς εγκωμιάζει τις δοξασμένες μέρες του παρελθόντος της δημοκρατικής Αθήνας, παραμένοντας προσκολλημένος στις παραδόσεις.

Η κωμωδία, κατά το πρότυπο του Αριστοφάνη, συνδέεται, όπως και η τραγωδία, με την πολιτική άνθηση της Αθήνας. Μετά την παρακμή της πόλης δεν επέζησαν ούτε η μία ούτε η άλλη.

1. Δημιούργημά του είναι η μεγαλύτερη ελληνική λέξη (78 συλλαβές), όνομα ενός πολυσύνθετου φαγητού. Έκκλησ. 1169-1175.

δ) Η διαχρονικότητα του Αριστοφάνη

Οι μελετητές της αρχαίας λογοτεχνίας αναγνωρίζουν σήμερα τον Αριστοφάνη ως τον πιο μεγάλο Έλληνα κωμικό ποιητή. Οι κωμωδίες του μαρτυρούν μια στάση στοχαστική απέναντι στα προβλήματα των συγχρόνων του και εκφράζουν τις βαθύτερες ανησυχίες ενός πολίτη που είναι ενήμερος για την πολιτική ζωή του τόπου του και παρακολουθεί τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του.

Ήδη, ο Πλάτωνας ξεχώρισε τον Αριστοφάνη από όλους τους κωμικούς ποιητές, δίνοντάς του ανάλογη θέση στο *Συμπόσιον* και τονίζοντας την ανάγνωση του έργου του για την κατανόηση της αθηναϊκής πολιτείας. Ο φιλόσοφος κληροδότησε το θαυμασμό του στον Αριστοτέλη και, στη συνέχεια, στους Αλεξανδρινούς και στους Ρωμαίους. Οι Βυζαντινοί φιλόλογοι επικεντρώθηκαν κυρίως σε τρεις αριστοφανικές κωμωδίες (βυζαντινή τριάδα: *Νεφέλες*, *Βάτραχοι*, *Πλούτος*), που χρησιμοποιούνταν στην εκπαίδευση ως ενδεδειγμένα σχολικά αναγνώσματα. Στην Αναγέννηση, ο Έρασμος¹ (1469-1536) συνιστούσε τη μελέτη του Αριστοφάνη, επειδή θεωρούσε τις κωμωδίες ελκυστικές και ενδιαφέρουσες. Το περιεχόμενο, τα θέματα και το πνεύμα των κωμωδιών του Αριστοφάνη γοητεύουν τους μεταγενέστερους αναγνώστες και τους σημερινούς θεατρόφιλους. Στο δραματολόγιο του σύγχρονου θεάτρου βρίσκονται συχνά τα έργα του Αριστοφάνη με θέμα την ειρήνη (*Αχαρνείς*, *Ειρήνη*, *Λυσιστράτη*) και οι *Όρνιθες*.

Στους νεότερους χρόνους, στην Ελλάδα, η επιβίωση του Αριστοφάνη σχετίζεται με τη νεοελληνική σκηνή. Η αναβίωση του αρχαίου δράματος —κυρίως με τα *Επιδαύρια* και τις παραστάσεις στο Ηρώδειο— ενθαρρύνουν τη μεταφραστική προσπάθεια με στόχο τις θεατρικές παραστάσεις. Εκδοτικοί οίκοι αναλαμβάνουν τη μετάφραση, έμμετρη ή πεζή, όλων των κωμωδιών του Αριστοφάνη και αξιόλογοι μεταφραστές, παλαιότεροι και σύγχρονοι, δοκιμάζονται στο έργο του κορυφαίου κωμωδιογράφου.

Ο πλούτος των αριστοφανικών παραστάσεων πιστοποιεί τη δημοτικότητά του και την προθυμία του κοινού να παρακολουθεί τις καινοτομίες διακεκριμένων σκηνοθετών.

Αριστοφάνη Θεσμοφοριάζουσες.
Επιδαύρια 1988.
Φωτογραφία από το πρόγραμμα του Εθνικού θεάτρου

1. Ολλανδός ουμανιστής (= ανθρωπιστής) και ελληνιστής, εισηγητής της ερασμικής προφοράς.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Παράλληλα, στον τομέα της μουσικής, η κωμωδία γίνεται στίβος άμιλλας για τους σημαντικότερους συνθέτες μας. Οι αριστοφανικές παραστάσεις του Θεάτρου Τέχνης, ιδιαίτερα από τον Κάρολο Κουν, είναι αναμφισβήτητα ένα αξιόλογο γεγονός για τη θεατρική μας πορεία.

Μέση κωμωδία (400-330 π.Χ.)

Η Μέση κωμωδία (4ος αιώνας) αποτελεί τη μετάβαση από την Αρχαία στη Νέα κωμωδία του Μενάνδρου. Η πολιτική σάτιρα εκλείπει ήδη από τη Μέση κωμωδία.

Χαρακτηριστικά Κύριο μέλημα της Μέσης κωμωδίας είναι η απεικόνιση σκηνών και τύπων της καθημερινής ζωής: κοινωνικές τάξεις, επαγγελματίες, ελληνικής ή βαρβαρικής καταγωγής, πρόσωπα της αγοράς (μάγειροι, παράσιτοι κ.ά.), καθώς και εταιρές. Κίνητρα δράσης είναι ερωτικά θέματα, ζηλοτυπίες, ραδιουργίες, επανεύρεση χαμένων προσώπων κ.ά. Ο Χορός έχει πολύ μικρή θέση, τα χορικά είναι σύντομα, άσχετα με τη δράση, και λείπει η παράβαση: η απουσία της οφείλεται σε πολιτική παρακμή, γιατί εν τω μεταξύ έχει περιοριστεί η ελευθερία των ποιητών εξαιτίας του καθεστώτος των Τριάκοντα τυράννων ή λόγω άλλων περιστασιακών απαγορεύσεων προσωπικής διακωμώδησης. Το «*ὄνομαστί κωμωδεῖν*» είχε και νωρίτερα απαγορευτεί περιστασιακά και ήταν βέβαια ένας από τους λόγους που η Αρχαία κωμωδία έδωσε τη θέση της στη Μέση.

Εκπρόσωποι Στη διαμόρφωση της Μέσης κωμωδίας συνέβαλε και ο κωμικός ποιητής Φρόνιχος, σύγχρονος του Αριστοφάνη, εγκαινιάζοντας την επεξεργασία χαρακτήρων (π.χ. *Μονότροπος*¹ = μοναχικός). Εξήντα περίπου ποιητές την περίοδο αυτή έγραψαν 700 περίπου κωμωδίες. Σπουδαιότεροι εκπρόσωποι είναι οι:

- *Εύβουλος* ο Αθηναίος², ο οποίος έγραψε πάνω από 100 έργα με θέματα παρωδίες μύθων και τραγωδιών, βίους εταιρών και επαγγελματιών κ.ά.
- *Αντιφάνης* ο Ρόδιος (405-330 π.Χ.), που πολιτογραφήθηκε όμως Αθηναίος. Έγραψε περισσότερες από 300 κωμωδίες. Διακρίνεται για τη χαριτωμένη χρήση της αττικής γλώσσας και τη λεπτότητα και ευστοχία του σκώμματος.
- *Άλεξις* από τους Θουρίους (375-275 π.Χ.), που και αυτός πολιτογραφήθηκε Αθηναίος. Θεός του Μενάνδρου και δάσκαλός του στη δραματική τέχνη. Έγραψε 240 περίπου κωμωδίες, από τις οποίες γνωρίζουμε 130 τίτλους. Πολλοί τίτλοι είναι γυναικεία πρόσωπα, κυρίως εταιρές. Θεωρείται ο δημιουργός του τύπου του *παρασίτου* (ανθρώπου που τρώει ακάλεστος σε συμπόσιο και μεταβάλλεται σε κόλακα και γελωτοποιό), που πρωτοεμφανίζεται με το *Σικελιώτη Επίχαρμο* στην κωμωδία του *Έλλπις* ή *Πλοῦτος* και θα γίνει παράδοση στη Νέα κωμωδία και στην αντίστοιχη ρωμαϊκή.

1. Είναι και ο μισάνθρωπος, ο «μονόχνωτος», θέμα που εκμεταλλεύτηκαν αργότερα ο Μένανδρος και ο Μολιέρος.

2. Διαφορετικός από τον Εύβουλο, τον Αθηναίο πολιτικό (403-330 π.Χ.).

B. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τον 5ο αι. π.Χ. δημιουργείται η ιστοριογραφία, η οποία απομακρύνεται από τη μυθική αφήγηση και εισέρχεται στην ορθολογιστική σκέψη, την ιστορία. Η εμπειρία των Περσικών πολέμων και οι μεταστροφές της αθηναϊκής ηγεμονίας επέβαλαν μια ιστορία που επικεντρώνεται στο παρόν και στην πολιτική· παράλληλα, η ποίηση (έπος και δράμα), η φιλοσοφία, η επιστήμη συνέβαλαν αποφασιστικά στο σχηματισμό της.

Ο ορθολογισμός (βασισμένος στον ορθό λόγο, δηλαδή τη λογική) επηρεάζει καθοριστικά την επιστημονική γνώση και μέθοδο και εκφράζεται με την ιατρική, τη φιλοσοφία και τη ρητορική.

I. Η ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Ηρόδοτος (περίπου 485-425 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Γιος του Λύξη, γεννήθηκε στη δωρική πόλη της Καρίας Αλικαρνασσό, στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας· περιοχή όπου το ιωνικό στοιχείο υπερίσχυσε έναντι του δωρικού και στην πολιτική ζωή και στη γλώσσα της πόλης. Η Αλικαρνασσός υπαγόταν στο περσικό κράτος και τη διοικούσε ο γιος της βασίλισσας Αρτεμισίας Λύγδαμης. Η οικονομική άνεση της οικογένειας του Ηρόδοτου, αλλά και ο θεός του Πανύασις, επικός ποιητής, συνέβαλαν ουσιαστικά στη μόρφωσή του.

Σε ηλικία είκοσι χρόνων αναγκάστηκε να εκπατριστεί και να καταφύγει, ως πολιτικός εξόριστος, στη Σάμο, επειδή έλαβε μέρος στο κίνημα κατά του τυράννου. Από τη Σάμο ξαναγύρισε στην πατρίδα του, όταν ανατράπηκε ο Λύγδαμης. Σε ηλικία 40 ετών βρίσκεται στην Αθήνα, πνευματικό κέντρο της Ελλάδας, όπου συνδέεται με προσωπικότητες της εποχής, τον Περικλή, το Σοφοκλή και τον Πρωταγόρα. Γνωρίζει, επίσης, προσωπικά, τους ήρωες των Μηδικών πολέμων και λέγεται ότι διαβάζει αποσπάσματα του έργου του στο κοινό, στην Ολυμπία και στην Αθήνα· στη διάρκεια, μάλιστα, μιας τέτοιας ανάγνωσης έκανε, σύμφωνα με την παράδοση, το νεαρό τότε Θουκυδίδη να κλάψει από συγκίνηση.

Το 444 π.Χ., στο πλαίσιο της πανελλήνιας πολιτικής του Περικλή, ιδρύθηκε η πόλη Θούριοι, στη Νότια Ιταλία, κοντά στα ερείπια της αρχαίας Σύβαρης. Ο Ηρόδοτος, με άλλους μορφωμένους άντρες, όπως το σοφιστή Πρωταγόρα, τον αρχιτέκτονα Ιππόδαμο, ίσως και τον Εμπεδοκλή, έλαβε μέρος στην αποίκηση· έγινε πολίτης της νέας πόλης, προσέλαβε την προσωνομία Θούριος και πέρασε εκεί μεγάλο μέρος της ζωής του, πιθανόν έως το θάνατό του.

Τέσσερα λοιπόν σημαντικά κέντρα του ευρύτερου Ελληνισμού (Μικρά Ασία, Αιγαίο, Κεντρική Ελλάδα, Μεγάλη Ελλάδα) συντελούν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Ηροδότου· παράλληλα, τα περίφημα και μεγάλα ταξίδια του, σε πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου, με κίνητρα τη φιλομάθεια και τη θεωρία (να δει και να μάθει), συνέβαλαν αποφασιστικά στην επιστημονική του συγκρότηση.

β) Το έργο του

Περιεχόμενο Το έργο του Ηρόδοτου, *Ιστορίαι*, κατανέμεται σε εννέα βιβλία —η διαίρεση αυτή έγινε στην αλεξανδρινή εποχή— και στο καθένα δόθηκε το όνομα μιας Μούσας (είναι γνωστός και ο τίτλος *Ήροδότου Μούσαι*).

Το ηροδότειο έργο αποτελεί επιτομή (= σύνοψη) της ιστορίας του αρχαίου κόσμου και, συγχρόνως, επισκόπηση (γεωγραφική, εθνογραφική, πολιτική και πολιτιστική) της αρχαιότητας. Κύριο θέμα είναι η σύγκρουση που έφερε αντιμέτωπους τους Έλληνες και τους βαρβάρους. Κεντρική γραμμή παραμένει η αντίθεση Ευρώπης και Ασίας, του ελληνικού και του ασιατικού κόσμου. Η ελληνοπερσική σύρραξη, όμως, αρχίζει από το Ε΄ βιβλίο. Στα τέσσερα πρώτα βιβλία παρουσιάζεται η διαμόρφωση και η αύξηση της περσικής δύναμης, έπειτα (Ε΄ βιβλίο) οι πρώτες συγκρούσεις με τους Έλληνες της μητροπολιτικής Ελλάδας και, στα τέσσερα τελευταία, εξιστορούνται οι δύο μεγάλες εκστρατείες των Περσών και οι νίκες των Ελλήνων. Αναλυτικά, το περιεχόμενο έχει την ακόλουθη δομή:

Οι εννέα Μούσες. Ψηφιδωτό από την Κω. Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Ρόδος

Α΄ βιβλίο (Κλειώ)

Με το λακωνικό του προοίμιο, ο Ηρόδοτος εξηγεί το σκοπό και το περιεχόμενο του έργου του, καθώς και τις προθέσεις του.

Προοίμιο

Ήροδότου Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδεξις ἦδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἑλλήσι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι.

Ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό εκθέτει εδώ την ιστορική έρευνά του, ώστε ούτε όσα πραγματάωσε το ανθρώπινο γένος να ξεθωριάσουν με τον καιρό, ούτε έργα¹ μεγάλα και αξιοθαύμαστα, άλλα Ελλήνων και άλλα βαρβάρων² επιτεύγματα, να μείνουν στην αφάνεια — και όλα τα παραπάνω και επιπρόσθετα ποια ήταν η αιτία που πολέμησαν ο ένας τον άλλο.

(Μτφρ. Ηλ. Σπυρόπουλος)

1. Ο όρος «έργα» έχει διπλή σημασία: μνημειώδη ανθρώπινα δημιουργήματα και κατορθώματα στο πεδίο των μαχών.
2. Ο όρος «βάρβαρος» δηλώνει στον Ηρόδοτο όχι τον απολίτιστο αλλά αυτόν που δε μιλάει την ελληνική γλώσσα, τον αλλόγλωσσο.

Υπογραμμίζονται ιδιαίτερα: ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας της νέας επιστήμης, της ιστορίας, η ισότιμη ανάδειξη Ελλήνων και βαρβάρων ως προς τα πολιτικά και πολιτιστικά επιτεύγματα, ακόμη και τα αίτια του μεταξύ τους πολέμου. Παρουσιάζονται οι μυθικές συγκρούσεις Ελλήνων και βαρβάρων, η ιστορία της Λυδίας (Λυδικός λόγος), η ιστορία της Περσίας στα χρόνια του βασιλιά Κύρου (Περσικός λόγος) και η ιστορία της Βαβυλώνας (Βαβυλωνιακός λόγος).

Β βιβλίο (Ευτέρπη)

Περιγραφή και ιστορία της Αιγύπτου (Αιγύπτιος λόγος).

Γ βιβλίο (Θάλεια)

Υποταγή της Αιγύπτου στους Πέρσες και εκστρατεία κατά των Αιθιοπών. Άνοδος του Δαρείου στον περσικό θρόνο και αναδιοργάνωση του περσικού κράτους. Ιστορία του Πολυκράτη, τυράννου της Σάμου.

Δ βιβλίο (Μελπομένη)

Περιγραφή της Σκυθίας και εκστρατεία του Δαρείου εναντίον της (Σκυθικός λόγος). Εκστρατεία του Δαρείου στη Λιβύη και περιγραφή της χώρας (Λιβυκός λόγος).

Ε βιβλίο (Τερψιχόρη)

Υποδούλωση της Θράκης στους Πέρσες, Ιωνική Επανάσταση, Ιστορία των Αθηνών και της Σπάρτης.

Στ βιβλίο (Ερατώ)

Το τέλος της Ιωνικής Επανάστασης (άλωση της Μιλήτου), εκστρατείες του Μαρδόνιου, του Δάτη και του Αρταφέρνη στην Ελλάδα, μάχη του Μαραθώνα.

Ζ βιβλίο (Πολύμνια)

Εκστρατεία του Ξέρξη στην Ελλάδα, μάχη των Θερμοπυλών.

Η βιβλίο (Ούρανία)

Ο κατά θάλασσα αγώνας, ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας.

Θ βιβλίο (Καλλιόπη)

Μάχη των Πλαταιών και τέλος του ελληνοπερσικού πολέμου, μάχη της Μυκάλης (Μ. Ασία) και κατάληψη της Σηστού (Ελλάσποντος), το 478 π.Χ., από τους Αθηναίους.

Δομή

Στην *Ιστορία* του Ηρόδοτου η αφηγηματική ικανότητα συνδυάζεται με τη θεματική ποικιλία και η λεπτή χάρη των μυθικών αφηγήσεων με τη μελαγχολική σοβαρότητα της τραγωδίας. Η σύνθεση ομηρικού και ιωνικού πνεύματος, έπους και λογογραφίας, χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το έργο του.

Η κυρίως ιστορική αφήγηση διακόπτεται από τις περίφημες *παρεκβάσεις* (= προσθήκες), πάνω από 200, ένα ποικίλο υλικό από εθνογραφικές και γεωγραφικές πληροφορίες, που σκοπεύει στην τέρψη του αναγνώστη και διακρίνεται σε δύο κύριες κατηγορίες:

- **Λόγοι**, ένα είδος ταξιδιωτικών εντυπώσεων, σύμφωνα με την παράδοση των Ιώνων λογογράφων, που αναφέρονται στην περιγραφή πόλεων, μνημείων, εθίμων κ.ά. των τόπων που επισκέφθηκε.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

- **Ελεύτερες λογοτεχνικές δημιουργίες**, που χαρακτηρίζονται για το λογοτεχνικό ύφος και την ψυχολογική ανάλυση των προσώπων· διακρίνονται στις *νουβέλες*¹, που έχουν θέμα την τραγική μοίρα ενός προσώπου, τα *ανέκδοτα*, με συχνά ευτράπελο τόνο, τις *αγορεύσεις* και τους *διαλόγους* σημαντικών προσωποποιήσεων, όπως στο έπος.

Πηγές – Μέθοδοι Για τη σύνταξη του έργου του ο ιστορικός χρησιμοποίησε πηγές γραπτές (έργα λογογράφων, ιδιαίτερα του Εκαταίου, επική, λυρική και δραματική ποίηση, λαϊκή λογοτεχνία, αρχαία πόλεων, διάφορες συλλογές, όπως χρησμών κ.ά.). Χρησιμοποίησε επίσης πηγές προφορικές (παραδόσεις, τοπικές και γενικές) και πληροφορίες από ντόπιους (*έπιχωρίους*). Λέξη-κλειδί για τη συλλογή και τον έλεγχο των τοπικών παραδόσεων, συμπληρωμένων όμως από τις δικές του παρατηρήσεις, είναι η ακρίβεια (*ἀτρεκείη*), στην οποία βασίζεται και όλη η προσωκρατική φιλοσοφία. Καλύτερο μέσο, όμως, θεώρησε την προσωπική έρευνα (*αὐτοψία* και *ιστορίη*), βασισμένη σε ό,τι είδε και άκουσε (*ἐξ ὄψιος ἢ ἀκοῆς*) και την εμπειρική παρατήρηση, χωρίς προσωπικές ή μεροληπτικές αποκλίσεις προς τη μια ή την άλλη πλευρά.

Η μέθοδος του Ηρόδοτου είναι κριτική (παρατήρηση-κρίση-έρευνα). Παραθέτει ό,τι ακούει, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι τα πιστεύει· καταβάλλει, όμως, αξιόλογη προσπάθεια για αμερόληπτη, αντικειμενική και νηφάλια έκθεση των γεγονότων. Για το σκοπό αυτόν ο ιστορικός συνηθίζει να αναφέρει και τα λόγια επωνύμων (λέγεται ή λέγουσιν ή λέγει). Υπογραμμίζει, συνήθως, το πιθανό, αλλά παράλληλα παραθέτει και τις διάφορες εκδοχές, στις οποίες ασκεί κριτικό έλεγχο.

Γλώσσα Η ιωνική διάλεκτος, μεικτή και ποικίλη, με μερικούς αττικούς και δωρικούς τύπους, αλλά και ομηρικές λέξεις και εκφράσεις, είναι η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο ιστορικός ακολουθώντας τη συνήθεια των λογογράφων. Ο λόγος του, γλαφυρός και παραστατικός, αποτελείται από μικρές προτάσεις οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους κατά παράταξη, όπως ο λόγος των απλοϊκών ανθρώπων. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο της ηροδότειας συγγραφής είναι η δραματοποίηση της αφήγησης. Το ύφος της διακρίνεται για την περιγραφική απλότητα και την απέρριπτη λιτότητα.

γ) Οι ιδέες του Ηροδότου

Η πολιτική σκέψη εκφράζεται με ιδέες απλές και δυνατές, όπως η έννοια της ελληνικής ενότητας, η πίστη στο ιδεώδες της ελευθερίας, η αίσθηση της αντίθεσης ανάμεσα στον κόσμο της απόλυτης εξουσίας και τον κόσμο της ελευθερίας, η πειθαρχία, με εκούσια συναίνεση, και η υπακοή στους νόμους, που πηγάζει από την ελεύθερη βούληση των Ελλήνων. Οι νόμοι, γραπτοί και άγραφοι, «τὰ πάντων ἀνθρώπων νόμιμα», αποτελούν ρυθμιστικούς κανόνες στις σχέσεις των μελών μιας κοινότητας.

Τα ιστορικά γεγονότα είναι για τον Ηρόδοτο αφορμή για στοχασμό. Κινητήρια αρχή

1. Νουβέλα, (< nouvelle, από το λατινικό επίθετο *novus* = νέος): διήγηση ενός φανταστικού γεγονότος με δραματική ένταση, που προβάλλει την ανθρώπινη συμφορά.

είναι η εκδίκηση για τις αδικίες των ανθρώπων. Τα ανθρώπινα πράγματα είναι πολύ αβέβαια και εύθραυστα. Η ροή τους προσδιορίζεται από τη μοίρα (τήν πεπρωμένην μοῖραν), γνήσια αρχαϊκό στοιχείο, που δεν είναι τυφλή δύναμη, αλλά καθορίζεται από το θεό. Ο κόσμος του Ηρόδοτου, όπως και του Αισχύλου, κυβερνάται από τους θεούς. Ο άνθρωπος είναι εξολοκλήρου υπεύθυνος για τις πράξεις του· πρέπει, συνεπώς, να είναι δίκαιος και ευσεβής, να μένει ταπεινός. Η πίστη αυτή του Ηρόδοτου στη δυνατότητα του ανθρώπου να αποφασίζει και να ενεργεί, με δική του ευθύνη, επιλέγοντας αυτόβουλα (έκων) το σωστό, ανοίγει το δρόμο προς την επιστημονική ιστοριογραφία.

Η ανθρώπινη ευδαιμονία είναι ασταθής. Η υπέρμετρη ευτυχία των θνητών γεννάει την ύβρη, προκαλεί τη νέμεση, την αγανάκτηση δηλαδή των θεών για το υπέρμετρο, και επιφέρει αναπόφευκτα την καταστροφή-τιμωρία (τίσιν). Ο άνθρωπος δεν πρέπει να είναι αλαζόνας και να προκαλεί με την πλεονεξία του, γιατί οι θεοί είναι φθονεροί απέναντι στην ανθρώπινη ευτυχία.

Φιλέει γὰρ ὁ θεὸς τὰ ὑπερέχοντα πάντα κολούειν.

Βιβλ. Ζ, 10

Γιατί ο θεός αρέσκεται να χτυπάει κατακέφαλα όσα υπερυψώνονται.

Ο ιστορικός ασκεί κριτικό έλεγχο, απόρροια του ιωνικού ορθολογισμού, όσον αφορά την εγκυρότητα των διάφορων πληροφοριών και διατυπώνει επιφυλάξεις, αμφιβολίες ή διαφωνίες. Παράλληλα όμως με την προσπάθεια λογικής εξήγησης των γεγονότων, επικαλείται και υπερφυσικές δυνάμεις (μοίρα, θεούς).

Οι θεοί κάνουν αισθητή την παρουσία τους στους ανθρώπους με χρησμούς, όνειρα, οιωνούς, τέρατα και σημεία και άλλα θείκα σημάδια, στοιχεία ρυθμιστικά ή και καθοριστικά της ανθρώπινης δράσης, που ο Ηρόδοτος δεν αμφισβητεί την αξιοπιστία τους.

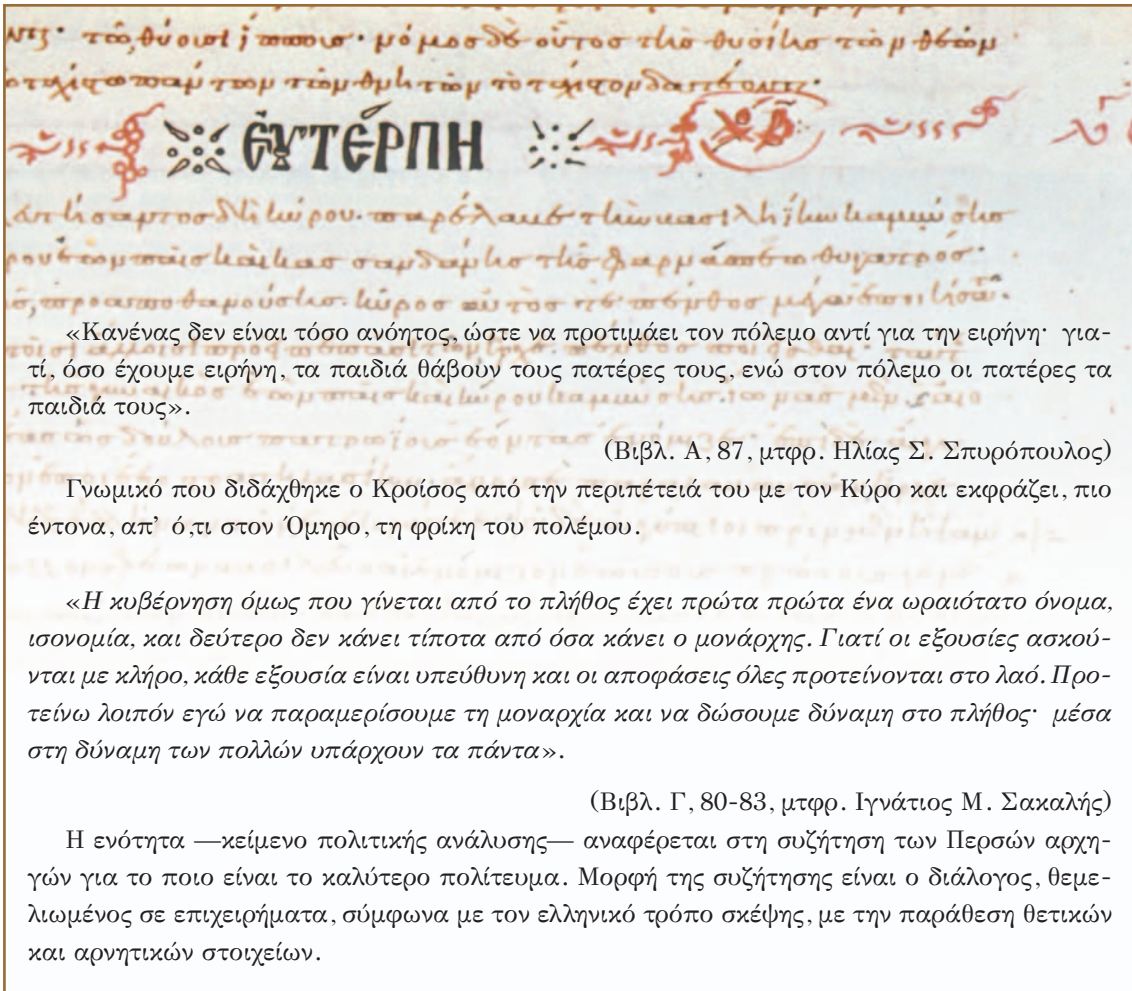
Ο ιστορικός αποδίδει την ευθύνη της επέμβασης των θεών στην αδυναμία των ανθρώπων να αντιληφθούν το σωστό, να παραδεχθούν τα όριά τους και να ρυθμίσουν ανάλογα τη δράση τους. Ο θείκός φθόνος — «τὸ θεῖον φθονερὸν καὶ ταραχῶδες» (που τα φέρνει όλα άνω κάτω, Βιβλ. Α, 32)— που συγγενεύει με τη θεοδικία του Αισχύλου, επενεργεί καταστροφικά στα ανθρώπινα πράγματα και δεν αφήνει τους ανθρώπους να είναι ευτυχισμένοι. Άξιος να ονομάζεται ευτυχισμένος (ὄλβιος) είναι όποιος έχει καλό τέλος στη ζωή του.

Ο Ηρόδοτος εξαίρει την ιδέα της ελευθερίας· πολύ εχθρικός προς την τυραννία, σε ολόκληρο το έργο του καταδικάζει απερίφραστα το δεσποτισμό, επειδή ακριβώς αναιρεί κάθε μορφή ελευθερίας.

Γενικά, το ηροδότειο έργο διακρίνεται για το επιστημονικό ενδιαφέρον, τα ηθικά διδάγματα, το βαθύ ανθρωπισμό, τον άμεσο και οικείο τόνο του.

Ο Ηρόδοτος υπήρξε νεωτεριστής, αφιερώνοντας ένα έργο λογοτεχνικό στο πρόσφατο παρελθόν. Εγκαινίασε την επιστημονική ιστοριογραφία, που συνεχίστηκε από το Θουκυδίδη και τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Είναι ο «πατέρας της ιστορίας» (pater historiae)· έτσι τον χαρακτήρισε ο Ρωμαίος ρήτορας και πολιτικός του 1ου αι. π.Χ. Κικέρων (Περὶ τῶν νόμων, I, 1, 5). Ο χαρακτηρισμός αυτός του αποδόθηκε, γιατί η ιστορική

έρευνα αρχίζει με τον Αλικαρνασσία συγγραφέα, που ασχολείται αποκλειστικά με την ανθρώπινη ιστορία.

«Κανέννας δεν είναι τόσο ανόητος, ώστε να προτιμάει τον πόλεμο αντί για την ειρήνη· γιατί, όσο έχουμε ειρήνη, τα παιδιά θάβουν τους πατέρες τους, ενώ στον πόλεμο οι πατέρες τα παιδιά τους».

(Βιβλ. Α, 87, μτφρ. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος)

Γνωμικό που διδάχθηκε ο Κροίσος από την περιπέτειά του με τον Κύρο και εκφράζει, πιο έντονα, απ' ό,τι στον Όμηρο, τη φρίκη του πολέμου.

«Η κυβέρνηση όμως που γίνεται από το πλήθος έχει πρώτα πρώτα ένα ωραιότατο όνομα, ισονομία, και δεύτερο δεν κάνει τίποτα από όσα κάνει ο μονάρχης. Γιατί οι εξουσίες ασκούνται με κλήρο, κάθε εξουσία είναι υπεύθυνη και οι αποφάσεις όλες προτείνονται στο λαό. Προτείνω λοιπόν εγώ να παραμερίσουμε τη μοναρχία και να δώσουμε δύναμη στο πλήθος· μέσα στη δύναμη των πολλών υπάρχουν τα πάντα».

(Βιβλ. Γ, 80-83, μτφρ. Ιγνάτιος Μ. Σακαλής)

Η ενότητα —κείμενο πολιτικής ανάλυσης— αναφέρεται στη συζήτηση των Περσών αρχηγών για το ποιο είναι το καλύτερο πολίτευμα. Μορφή της συζήτησης είναι ο διάλογος, θεμελιωμένος σε επιχειρήματα, σύμφωνα με τον ελληνικό τρόπο σκέψης, με την παράθεση θετικών και αρνητικών στοιχείων.

2. Θουκυδίδης (περίπου 460-399 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Θουκυδίδης, γιος του Ολόρου, γεννήθηκε στο δήμο Αλιμούντα της Αττικής (σημ. Άλιμο), από πλούσια αριστοκρατική οικογένεια, η οποία είχε δεσμούς με το βασιλικό οίκο της Θράκης και τους μεγάλους στρατηγούς Μιλτιάδη και Κίμωννα. Τις πληροφορίες για τη ζωή του τις αντλούμε άμεσα ή έμμεσα από το έργο του, τη «συγγραφή» του, από όπου μαθαίνουμε ότι κατείχε μεταλλεία χρυσού στη Θράκη, στη Σκαπτή Ύλη, απέναντι από τη Θάσο και κοντά στο όρος Παγγαίο.

Η παιδική και η εφηβική ηλικία του συμπίπτουν με τα χρόνια της ακμής της Αθήνας, της ακμής του Περικλή, τον οποίο θαυμάζει και εγκωμιάζει στο έργο του. Ο ιστορικός

έλαβε λαμπρή μόρφωση. Λέγεται ότι νεότατος άκουσε τον Ηρόδοτο να διαβάζει μέρος από τις ιστορίες του στην Αθήνα και ότι διατέλεσε μαθητής του Αναξαγόρα και του ρήτορα Αντιφώντα. Επίδραση στη συγγραφή του άσκησε το ύφος του Γοργία, η λάμψη των τραγικών, η ιατρική του Ιπποκράτη και το κίνημα των σοφιστών. Ο πιο ισχυρός, τελικά, παράγοντας και συντελεστής της όλης μόρφωσής του υπήρξε η πόλη των Αθηνών, η οποία στα χρόνια του ήταν το πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο ολόκληρης της Ελλάδας με το δημοκρατικό πολίτευμά της, την αίγλη και την οικονομική της ευρωστία. Ο ίδιος ο ιστορικός τη θεωρεί σχολείο όλης της Ελλάδας: «Ξυνελών τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι» (Βιβλ. Β', 41.1).

Στην πολιτική ζωή εμφανίζεται το 424 π.Χ., όταν εκλέχθηκε στρατηγός, κατά το όγδοο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου, και στάλθηκε με μικρή μοίρα του αθηναϊκού στόλου να επιβλέπει τα παράλια της Θράκης. Η πιο αξιόλογη πόλη της περιοχής ήταν η Αμφίπολη, στις εκβολές του Στρυμόνα, πολύτιμη για τους Αθηναίους λόγω της στρατηγικής της θέσης. Ο Θουκυδίδης, όμως, δεν πρόλαβε, λόγω άπνοιας των ανέμων, να σώσει την πόλη από το Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα, ο οποίος την κατέλαβε αιφνιδιαστικά. Οι Αθηναίοι «έφεραν βαρέως» την απώλεια της Αμφίπολης και τιμώρησαν το Θουκυδίδη με εξορία, για είκοσι χρόνια, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος (Βιβλ. Ε', 26). Τα περισσότερα χρόνια της εξορίας του φαίνεται ότι τα πέρασε στη Σκαπτή Ύλη, στα ορυχεία του. Η εξορία έδωσε στο μεγάλο ιστορικό την ευκαιρία να ασχοληθεί με την έρευνα, να ταξιδέψει και να συγκεντρώσει πληροφορίες, να παρακολουθεί άνετα τις εξελίξεις του Πελοποννησιακού πολέμου, τη σοβαρότητα και τις διαστάσεις του οποίου είχε προβλέψει. Η φιλοδοξία του ήταν να δώσει στην ανθρωπότητα όχι μόνο την αληθινή ιστορία ενός σπουδαιότατου γεγονότος, αλλά επιπλέον και ένα «κτῆμα αιώνιο» για διδάγματα σε κάθε όμοια περίπτωση «και όχι ανάγνωσμα για εφήμερη ακρόαση» (Βιβλ. Α', 22.4: «κτῆμά τε ἐς αἰὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται»).

Μετά το 404 π.Χ., όταν η Αθήνα κυριεύτηκε από το Λύσανδρο, είναι πολύ πιθανό ο Θουκυδίδης να γύρισε στην Αθήνα, όπου, κατά πάσα πιθανότητα, και πέθανε· υπήρχε μάλιστα ο τάφος του κοντά στα Κιμώνεια μνήματα με την επιγραφή: «Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἀλιμούσιος ἐνθάδε κείται».

β) Το έργο του

Ο Θουκυδίδης υπήρξε ο πρώτος κριτικός ιστοριογράφος. Συνέγραψε τον πόλεμο Αθηναίων και Πελοποννησίων (431-404 π.Χ.), που έφερε αντιμέτωπες τις δύο μεγάλες ελληνικές πόλεις, την Αθήνα και τη Σπάρτη. Συγκεκριμένα, εξιστόρησε τα γεγονότα των πρώτων 20 ετών του πολέμου (431-411 π.Χ.), αφού ο θάνατός του, όπως φαίνεται, εμπόδισε την περάτωση του έργου του. Τα τελευταία επτά έτη του πολέμου (411-404 π.Χ.) τα γνωρίζουμε από τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα (τα δύο πρώτα βιβλία). Ωστόσο, ο ίδιος ο συγγραφέας μάς πληροφορεί ότι έζησε τα είκοσι επτά χρόνια του πολέμου, σε μια ηλικία μάλιστα που του επέτρεπε την καθαρή αντίληψη των γεγονότων (Ε', 26). Γράφει, επομένως, σύγχρονή του ιστορία και έχει πιο πλούσια και αξιόπιστα μέσα στη διάθεσή του απ' ό,τι ο Ηρόδοτος για τα Μηδικά. Στην πρώτη φράση του προοιμίου του δηλώνει με σαφήνεια

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ότι άρχισε τη συγγραφή αμέσως μετά την έναρξη του πολέμου, γιατί κατάλαβε τη σημασία και το μέγεθος αυτής της σύγκρουσης.

«Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφοτέρω παρασκευῇ τῇ πάσῃ καὶ τὸ ἄλλον Ἑλληνικὸν ὄρων ξυνιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ δὲ καὶ διανοούμενον».

Ο Θουκυδίδης ο Αθηναῖος συνέγραψε τον πόλεμο των Πελοποννησίων και Αθηναίων, πώς δηλαδή πολέμησαν μεταξύ τους, αρχίζοντας αμέσως από τα πρώτα γεγονότα, επειδή σχημάτισε τη γνώμη ότι θα είναι μεγάλος και ο πιο αξιόλογος από όλους τους προηγούμενους. Το συμπέρανε αυτό αφενός γιατί και οι δύο αντίπαλοι ρίχνονταν σε αυτόν εντελώς προετοιμασμένοι σε όλα, αφετέρου γιατί έβλεπε ότι και οι άλλοι Έλληνες ή συντάσσονταν αμέσως με μια από τις δύο μερίδες ή σκόπευαν να το πράξουν.

(Μτφρ. Π.Γ. Ξιφαράς)

Περιεχόμενο Ο τίτλος του έργου «Θουκυδίδου ξυγγραφή» και η διαίρεσή του σε οκτώ βιβλία είναι μεταγενέστερα. Το σύγγραμμα αποτελεί αυστηρή εξιστόρηση των γεγονότων του πολέμου και περιλαμβάνει και άλλα περιστατικά μόνο εφόσον σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αυτόν. Η ιστορία του Θουκυδίδη είναι εξολοκλήρου πολιτική και όχι εθνογραφική, όπως του Ηροδότου.

Το 1ο βιβλίο είναι μια γενική εισαγωγή και αποτελείται από τρία μέρη: το πρώτο μέρος (κεφ. 2-23), μετά το προοίμιο, περιέχει σύντομη επισκόπηση των παλαιότερων γεγονότων (Αρχαιολογία), δήλωση του σκοπού και της μεθόδου του συγγραφέα. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τα Κερκυραϊκά και τα Ποτιδαιακά (Ποτίδαια, πόλη της Χαλκιδικής), που αποτελούν τις φανερές αιτίες του πολέμου. Στο τρίτο μέρος εκτίθεται η αύξηση της δύναμης των Αθηνών από την εποχή των Περσικών πολέμων. Η αύξηση αυτή, η οποία προκάλεσε το φόβο των Λακεδαιμονίων είναι, κατά το συγγραφέα, και η αφανής αιτία του πολέμου. Εκτίθενται ακόμη οι άκαρπες διαπραγματεύσεις μεταξύ Λακεδαιμονίων και Αθηναίων, πριν από την κήρυξη του πολέμου.

Το 2ο βιβλίο αναφέρεται στα γεγονότα των τριών πρώτων ετών του Πελοποννησιακού πολέμου και περιγράφονται σε αυτό τα διαδραματιζόμενα κατά τη διάρκεια των δύο επιδρομών των Λακεδαιμονίων στην Αττική. Στο τέλος της διήγησης των γεγονότων του πρώτου έτους ο Θουκυδίδης εντάσσει το μεγαλόπρεπο *Επιτάφιο Λόγο* του Περικλή για τους νεκρούς του πολέμου (κεφ. 35-46). Ο *Επιτάφιος* περιέχει ελάχιστα για τους νεκρούς αλλά πολλά για την πόλη για την οποία αυτοί πρόσφεραν τη ζωή τους,

και για το αθηναϊκό πολίτευμα, όπως ήθελε να το διαμορφώσει ο μεγάλος πολιτικός. Ακολουθεί η περιγραφή του φοβερού λοιμού, που έπληξε την πόλη των Αθηνών, και εξαιρούνται η προσωπικότητα και το έργο του Περικλή.

Το 3ο βιβλίο περιλαμβάνει επίσης τρία χρόνια πολέμου (428-425 π.Χ.). Στην έκθεση των δύο πρώτων ο συγγραφέας δίνει έντονη έμφαση σε γεγονότα των οποίων το πάθος και η σκληρότητα εκδηλώθηκαν τρομακτικά σε όλα τα στρατόπεδα (παθολογία του πολέμου): αποστασία και τιμωρία της Μυτιλήνης από τους Αθηναίους, πολιορκία των Πλαταιών, δίκη και καταδίκη των Πλαταιέων από τους Λακεδαιμόνιους, εμφύλια διαμάχη στην Κέρκυρα. Η άποψη του ιστορικού ότι ο πόλεμος παράγει βία και αυτή πολιτικό χάος βρίσκει την πληρέστερη έκφρασή της, όταν τα πολιτικά πάθη πλημμυρίζουν στο αίμα το δήμο στην Κέρκυρα.

Τρία χρόνια πολέμου (έβδομο, όγδοο και ένατο) περιλαμβάνει και το **4ο βιβλίο** με το οποίο συμπληρώνεται η πρώτη περίοδος του πολέμου (Αρχιδάμειος πόλεμος, 431-421 π.Χ.). Τα σημαντικότερα γεγονότα των ετών αυτών είναι η κατάληψη της Πύλου από το Δημοσθένη και η εκστρατεία του Βρασίδα στη Μακεδονία και τη Θράκη. Στις μάχες που διεξήγαγε ο Σπαρτιάτης Βρασίδας περιλαμβάνεται και η επίθεση εναντίον της Αμφίπολης, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή του Θουκυδίδη.

Το 5ο βιβλίο καλύπτει μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τα άλλα, από το 10ο χρόνο του πολέμου μέχρι το χειμώνα του 16ου, τα χρόνια δηλαδή της Νικίειας ειρήνης, στη διάρκεια της οποίας γίνονται πολλές νέες συγκρούσεις. Το τελευταίο τμήμα του βιβλίου (κεφ. 84-116), που αναφέρεται στην τύχη της Μήλου (ο αθηναϊκός επεκτατισμός στράφηκε εναντίον του νησιού), ανήκει στα πιο σημαντικά μέρη ολόκληρου του έργου, διαλογικό κείμενο με περίτεχνη υφή.

• *Διάλογος Μηλίων και Αθηναίων*

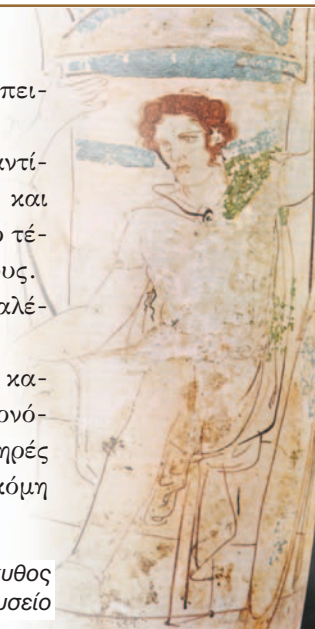
Το ιστορικό γεγονός (416 π.Χ.) προβάλλεται παραστατικά, σαν επεισόδιο αρχαίας τραγωδίας.

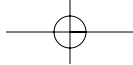
Ο Θουκυδίδης δίνει, με ενάργεια, ένα αιώνιο παράδειγμα ηθικής αντίστασης ενός μικρού και αδύναμου νησιού εναντίον της ωμής βίας και βούλησης του κραταιού. Η πάνοπλη αλαζονεία των ισχυρών, μετά το τέλος του πολέμου, οδηγεί μοιραία και αναπόφευκτα στην τιμωρία τους.

Η Μήλος γίνεται σύμβολο, με δραματική επικαιρότητα, της θαρραλέας αντιπαράταξης των μικρών λαών στην υπεροψία των δυνατών.

Η καταστροφή της Μήλου, η σφαγή και ο εξανδραποδισμός των κατοίκων της ενέπνευσαν στο Γιάννη Ρίτσο τη γραφή του ποιητικού μονόπρακτου *Ο αφανισμός της Μήλος* (1971). Ο ποιητής εκθέτει τις οδυνηρές εμπειρίες του λαού μας από την ξενική κατοχή, προμαντεύοντας ακόμη και την εθνική συμφορά της Κύπρου.

Αποχαιρετισμός Αθηναίου πολεμιστή. Λευκή λήκυθος του τέλους του 5ου αιώνα π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Στο 6ο βιβλίο εκτυλίσσονται γεγονότα του 17ου και του 18ου έτους και συγκεκριμένα το πρώτο μέρος της εκστρατείας των Αθηναίων στη Σικελία. Ο Θουκυδίδης διακρίνει και εδώ τις πραγματικές αιτίες από τις αφορμές της επιχείρησης και παραθέτει τον αγώνα λόγων, με τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της εκστρατείας, μεταξύ Αλκιβιάδη και Νικία. Με τις πρώτες επιχειρήσεις των Αθηναίων έρχεται η ανάκληση του Αλκιβιάδη, ο οποίος, για να αποφύγει τις κατηγορίες για ασέβεια, καταφεύγει στη Σπάρτη.

Το 7ο βιβλίο περιλαμβάνει το δεύτερο μέρος της Σικελικής εκστρατείας, κατά το οποίο αρχίζουν οι δυσκολίες του αθηναϊκού στρατού, όταν ο Αλκιβιάδης, προδίδοντας την πατρίδα του, πείθει τους Λακεδαιμόνιους να στείλουν στρατεύματα με αρχηγό το Γύλιππο στις Συρακούσες. Εκεί συντελείται το σικελικό δράμα, η φοβερή και ολοκληρωτική καταστροφή του στρατού και του στόλου των Αθηναίων (413 π.Χ.). Ο ιστορικός διατυπώνει με νηφαλιότητα και αντικειμενικότητα την κρίση του για την αδόκητη και άδοξη κατάληξη της εκστρατείας.

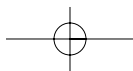
Το 8ο βιβλίο περιέχει τις συνέπειες της καταστροφής στη Σικελία και τα πρώτα γεγονότα της τρίτης περιόδου του πολέμου (Δεκελεικός πόλεμος) με την κατάληψη της Δεκλείας της Αττικής (σημερινό Τατόι) από τους Λακεδαιμόνιους. Παρουσιάζεται, επίσης, η ολιγαρχική μεταπολίτευση στην Αθήνα (411 π.Χ.).

Μέθοδος

Πρώτος ο Θουκυδίδης κατευθύνει την ιστορία στον αιώνιο σκοπό της, την ανεύρεση της αλήθειας. Με ακρίβεια εκθέτει (βιβλίο Α') και διδάσκει τους τρόπους και τις μεθόδους που πρέπει να ακολουθεί ο ιστορικός και αναγνωρίζει τις μεγάλες δυσκολίες και τις επίπονες προσπάθειες που απαιτεί το έργο του. Γι' αυτόν η ιστορία δεν είναι απλή διαδοχή γεγονότων ή σκηνών, αλλά και όσα υπάρχουν κάτω και πίσω από τα γεγονότα, δηλαδή οι αιτίες και οι διαφορές (ἀληθεστάτη πρόφασις), η φύση των ανθρώπων, οι επιθυμίες και τα πάθη τους. Στην ιστορική του εικόνα, σε αντίθεση με τον Ηρόδοτο, δεν υπάρχει κανένας μεταφυσικός παράγοντας για την ερμηνεία των γεγονότων. Ο ίδιος, άλλωστε, σε διάφορα χωρία, διόρθωνε τον Ηρόδοτο, χωρίς όμως να τον αναφέρει ονομαστικά (κυρίως στα κεφάλαια για τη μέθοδο). Οι θεοί απουσιάζουν από τον κόσμο του Θουκυδίδα και δεν υπάρχουν στην ιστορία του ούτε χρησμοί ούτε μύθοι ούτε ανέκδοτα· αποκλείεται το μυθώδες, καταγράφεται μόνο η ιστορική αλήθεια. Με επιστημονική στάση ο Θουκυδίδης προσπαθεί να δώσει στις διηγήσεις του τέλεια βεβαιότητα (τὸ σαφές)· στην έκθεση του παρελθόντος στόχος του είναι η πειστική απόδειξη (τεκμήριον), αλλιώς αποβλέπει προς το εύλογο (εἰκός). Με τη μέθοδο του «εἰκάζειν» ο ιστορικός ζητάει να φτάσει όσο το δυνατόν πιο κοντά στην αλήθεια. Βαρύτητα στα γεγονότα δίνει η τέχνη της πρόβλεψης (πρόνοια).

Πηγές

Το Θουκυδίδα δεν τον ενδιαφέρει η ευχάριστη ιστορία αλλά η αληθινή, η ωφέλιμη. Συλλέγει το υλικό του, ακόμη και ασήμαντες λεπτομέρειες, με ιδιαίτερη φροντίδα, χωρίς ταυτόχρονα να αγνοεί το έργο των προγενέστερων λογογράφων και ιστορικών, τους οποίους κρίνει και ελέγχει για ανακρίβειες.

Για τα παλιά, τα μυθικά γεγονότα, βασίζεται στην επική ποίηση και την παράδοση, αφαιρώντας τα διακοσμητικά στοιχεία και μένοντας στον πυρήνα των γεγονότων. Για τα γεγονότα της εποχής του δεν αρκείται σε πληροφορίες από τον πρώτο τυχόντα, αλλά τις αντλεί από αυτόπτες μάρτυρες όλων των παρατάξεων, συλλέγει δηλαδή πολλές μαρτυρίες, τις παραβάλλει, τις συγκρίνει, τις αλληλοσυμπληρώνει, για να φθάσει στην αλήθεια. Με τον ίδιο σχολαστικό τρόπο ελέγχει ακόμη και τις δικές του αντιλήψεις για τα πράγματα, όσες διαμόρφωσε έπειτα από αυτοψία και προσωπική γνώση. Χρησιμοποίησε επίσης και γραπτές πηγές, όπως συνθήκες, επιστολές, έγγραφα, δημόσιους λόγους κ.ά. Η μέθοδος αυτή, την οποία περιγράφει στο Α' βιβλίο του κυρίως, και εφαρμόζει στην ιστορία του, προσδίδει στη συγγραφή του αμεροληψία, αντικειμενικότητα και νηφαλιότητα.

Επιρροές Ο Θουκυδίδης φαίνεται πως επηρεάστηκε από την προσωπικότητα του Περικλή και δέχτηκε επιδράσεις από τους σοφιστές (αντίθεση φύσης-νόμου, συμπεριφορά ανθρώπων στον πόλεμο), το δράμα, κυρίως την τραγωδία (τρόπος παρουσίασης και εξήγησης των δραματικών γεγονότων, διαγραφή ιστορικών χαρακτήρων) και την ιατρική επιστήμη (αυστηρός καθορισμός θέματος, εξοικείωση με ιατρικούς όρους), που ακμάζει με τον Ιπποκράτη.

Δημηγορίες Στα οκτώ βιβλία του Θουκυδίδη, με εξαίρεση το τελευταίο, εκτός από την αφήγηση των ιστορικών γεγονότων, υπάρχουν και δημηγορίες, λόγοι δηλαδή που εκφωνήθηκαν από διάφορα πολιτικά πρόσωπα σε συνελεύσεις λαού ή από στρατιωτικούς και πρεσβευτές προς στρατιώτες και πολίτες, αντίστοιχα. Ο ίδιος ο ιστορικός (Βιβλ. Α', 22) δηλώνει ότι διατύπωσε τους λόγους αυτούς «μένοντας όσο το δυνατόν πιο κοντά στη γενική έννοια αυτών που πραγματικά λέχθηκαν» και τονίζει παράλληλα ότι «ήταν δύσκολο να διατηρηθούν όπως ακριβώς λέχθηκαν στη μνήμη τόσο τη δική του, για όσα άκουσε ο ίδιος, όσο και των άλλων, για όσα του μετέδωσαν από τα διάφορα μέρη». Παραθέτει περισσότερες από σαράντα αγορεύσεις, που καταλαμβάνουν το ένα πέμπτο του όλου έργου (180 κεφάλαια σε σύνολο 900 περίπου). Τα δύο τρίτα σχεδόν των αγορεύσεων αυτών βρίσκονται στα τέσσερα πρώτα βιβλία, γεγονός που υποδηλώνει την πρόθεση των βιβλίων αυτών να φέρουν στο φως την προϊστορία του πολέμου, τη φύση και τη διάθεση των αντίπαλων παρατάξεων. Άλλωστε, είναι φανερό πως εξυπηρετούν την ανάγκη να διαφωτιστούν οι αιτίες των γεγονότων, τα κίνητρα, η προσωπικότητα, οι ιδέες των αγορητών και της εποχής γενικότερα, ώστε να διαφανεί καθαρά η αντικειμενικότητα των πραγμάτων. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται κυρίως στις περιπτώσεις όπου οι δημηγορίες έχουν τη μορφή λόγου – αντίλογου, όταν δηλαδή παρουσιάζονται οι εκπρόσωποι των αντίθετων παρατάξεων με τη ζευγαρωτή κατάθεση των επιχειρημάτων τους (επίδραση από τη σοφιστική και τους δισοδούς λόγους – διπλά επιχειρήματα: Πρωταγόρας, Αντιλογίαι). Οι απόψεις του συγγραφέα, που δεν κρύβονται τελείως, (όπως η σημασία που αποδίδει στη δημοκρατία και τη ναυτική δύναμη, η αποκτήνωση που φέρνει ο πόλεμος, τα αίτια και το παράλογο του πολέμου κ.ά.), μας προσφέρουν κάποια κριτήρια με βάση τα οποία μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις δημηγορίες.

Γενικά, οι δημηγορίες, ακόμη και αν λείπει από αυτές η πιστότητα του λόγου, ακόμη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

και αν έρχονται καμιά φορά σε ασυμφωνία προς την πραγματικότητα, επιτελούν μια ευρύτερη λειτουργία αντίθεσης και ερμηνείας στο όλο έργο, χωρίς να απομακρύνονται από την οδό της αλήθειας, την οποία με τόσους κόπους και μόχθους άνοιξε ο δημιουργός τους.

Χρονολογικό σύστημα Στην προσπάθειά του να χρονολογήσει με ακρίβεια τα γεγονότα, ο Θουκυδίδης είχε να αντιμετωπίσει μια ποικιλία ημερολογίων που χρησιμοποιούσαν στις διάφορες ελληνικές πόλεις, τα οποία μάλιστα, βασισμένα καθώς ήταν σε σεληνιακούς μήνες, μεταβάλλονταν από χρόνο σε χρόνο. Έτσι, εξιστορεί τα γεγονότα κατά χρονική σειρά, αριθμεί αυτόνομα τα έτη του πολέμου (τέλος του πρώτου έτους, του δεύτερου κτλ.), χρησιμοποιεί το ηλιακό έτος και το υποδιαιρεί σε θέρος (8 μήνες στρατιωτικών επιχειρήσεων) και σε χειμώνα (4 μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων γίνονται οι πολεμικές προετοιμασίες). Τέλος, χρησιμοποιεί ειδικότερους χρονικούς προσδιορισμούς, π.χ. την αρχή ή το τέλος των γεωργικών εργασιών κ.ά.

Γλώσσα και ύφος Η πεζογραφία του Θουκυδίδα αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της περίτεχνης πεζογραφίας της όψιμης περιόδου της εποχής του Περικλή. Πολλά από τα στοιχεία της τα δανείστηκε από την ποίηση. Το ύφος του συγγραφέα διακρίνεται για το δυνατό τρόπο έμφασης και αντίθεσης μέσα στην ίδια περίοδο λόγου, ένα ύφος αντιθετικό που χαρακτηρίζεται από σαφήνεια και λεπτομερειακή επεξεργασία.

Χρησιμοποιεί πολλές αφηρημένες λέξεις, ουσιαστικοποιημένα απαρέμματα και μετοχές και ουδέτερα επιθέτων και μετοχών αντί για αφηρημένα ουσιαστικά (δεδιός αντί δέος, θαρσοῦν αντί θάρρος). Δε χρησιμοποιεί πολλά σχήματα λόγου, μολονότι επηρεάζεται από τη ρητορική: τα εντυπωσιακά, όμως, ρητορικά σχήματα (υπερβατόν, αντίθεση, πάρισον και όμοιοστέλευτον = ομοιοσύλλαβο και ομοιοκατάληκτο) είναι χαρακτηριστικά της γραφής του.

Η γλώσσα του είναι η αρχαία αττική με κάποιους ιωνικούς τύπους: είναι ο πρώτος αττικός πεζογράφος. Χρησιμοποιεί πολλές αρχαιοπρεπείς ποιητικές λέξεις (πύστις, έξαπιναίως...), καθώς και νέες λέξεις (ἀγώνισις, νόμισις κ.ά.), ή δικές του επινοήσεις. Προσηλωμένος σταθερά στο παρελθόν, χρησιμοποίησε την αρχαία αττική διάλεκτο (ἀρχαία ἀτθίς) με τις προθέσεις ξὺν και ἐς αντί των σὺν και εἰς, το επίρρημα αἰεὶ αντί του ἀεί, την κατάληξη -ῆς αντί -εἰς (Μεγαρῆς), τα συμπλέγματα -ρσ- και -σσ- αντί -ρρ- και -ττ- (θάρσος, πράσσω) κ.ά.

Την ίδια ελευθερία παρουσιάζει και στη σύνταξη, με αποτέλεσμα ο λόγος του να γίνεται πυκνός και βαθύς και συχνά σκοτεινός. Από τις ιδιορρυθμίες του η πιο χαρακτηριστική είναι η χρήση μακροπεριόδου λόγου: γύρω από την κύρια πρόταση πλέκονται πολλές δευτερεύουσες, πολλοί προσδιορισμοί και επεξηγήσεις.

Η περιγραφική του ικανότητα είναι πολύ μεγάλη, το ίδιο και η δεξιότητά του να διαγράφει με σαφήνεια τους χαρακτήρες με λίγα μόνο γνωρίσματα.

Ο Θουκυδίδης θεωρείται ένας από τους κορυφαίους ιστορικούς συγγραφείς του κόσμου, θεμελιωτής της αντικειμενικής ιστοριογραφίας, της κριτικής ιστορίας, ερευνητής και αποφασιστικός ζητητής της αλήθειας. Στη διήγησή του όλα υποτάσσονται στην εξυπηρέτηση της μετάδοσης της πραγματικότητας. Παράλληλα, στο έργο του γίνεται ορα-

τός ο ιστοριογράφος που θέλει να μεταδώσει πολιτικές γνώσεις, μόνιμες αξίες. Αναγνωρίζει στο βάθος των γεγονότων νομοτέλειες (σχέση αιτίας-αποτελέσματος) και δυνάμεις που έχουν τα στοιχεία της μονιμότητας. Τείνει, έτσι, σε αυτό που έχει γενική αξία.

Επίδραση

Η επίδρασή του στους μεταγενέστερους ήταν μεγάλη. Ο Λατίνος Σαλλούστιος (85-35 π.Χ.) τον είχε ως πρότυπο, ο Τάκιτος (52-120 μ.Χ.) μιμείται το αποφθεγματικό του ύφος, ο Πολύβιος (200-118 π.Χ.) χρησιμοποιεί δημιουργικά την εμπειρία του, ο Βυζαντινός Προκόπιος (τέλη 5ου αι. μ.Χ.) ακολουθεί τον τρόπο σκέψης του. Οι νεότεροι τον θαυμάζουν για την επιστημονική του μέθοδο, την αξιοπιστία του, την ολόπλευρη ενημέρωση και τον πολιτικό του στοχασμό. Σε πολλές χώρες, σήμερα, διδάσκεται στους υποψήφιους πολιτικούς. Μνημειώδης, εξάλλου, είναι η μετάφραση του έργου του από τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

«φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» (= αγαπούμε το ωραίο και μένουμε απλοί, αγαπούμε την επιστήμη και δεν καταντούμε νωθροί).

(Βίβλ. Β', Επιτάφιος, 40.1, μτφρ. Ι.Θ. Κακριδής)

Το αθηναϊκό ιδεώδες συνενώνει διαφορετικές ιδιότητες και θαυμάσιες αντιθέσεις: φιλοκαλία Ιώνων και απλότητα Δωριέων (αττική σύνθεση).

3. Ξενοφῶν (περίπου 430-355 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Ξενοφών καταγόταν από το δήμο των Ερχαίων της Αττικής [Έρχεια (η): τα σημερινά Σπάτα]. Ο πατέρας του Γρύλλος ήταν ευκατάστατος γαιοκτήμονας και ο Ξενοφών γνώρισε καλά την αγροτική ζωή και ασχολήθηκε πολύ με την ιππασία. Όπως όλοι οι εύποροι νέοι της εποχής του, πήρε καλή μόρφωση. Υπήρξε μαθητής του Σωκράτη, τον οποίο σεβόταν και αγαπούσε, έχοντάς τον ως πρότυπο, όπως και οι άλλοι μαθητές του, οι οποίοι σε όλη τους τη ζωή ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία.

Τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου, η σύγχυση και η απαισιοδοξία που επικρατούσαν στην Αθήνα κατά τη διάρκειά του δημιούργησαν πολλές ανησυχίες στο νέο και φιλόδοξο Ξενοφώντα, ο οποίος αναζητούσε πεδίο δράσης έξω από την αγωνιώδη πολιτική ατμόσφαιρα του τόπου του. Έτσι, όταν ο φίλος του Πρόξενος ο Βοιωτός, το 401 π.Χ., στρατολογήσε μισθοφόρους για την εκστρατεία του Κύρου εναντίον του αδελφού του Αρταξέρξη Β', βασιλιά της Περσίας, με σκοπό την εκθρόνισή του, εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία και βρέθηκε στην Ασία, στο μισθοφορικό ελληνικό στράτευμα του Κύρου. Μετά το θάνατο του Κύρου, στη μάχη στα Κούναξα (401 π.Χ.), κοντά στον Ευφράτη ποταμό, και τη δολοφονία των Ελλήνων στρατηγών, ο Ξενοφών ανέλαβε ηγετικές πρωτοβουλίες και συνέβαλε στην επιστροφή των Ελλήνων μισθοφόρων από τα βάθη της Ασίας στην Τραπεζούντα και στο Βυζάντιο.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Ο ιστορικός νωρίς είχε εκδηλώσει την αγάπη του προς τη Σπάρτη (φιλολόκων ιστοριογράφος) και ακολούθησε τον Αγησίλαο στη Μ. Ασία, όταν αυτός το 396 π.Χ. ανέλαβε την αρχηγία των Λακεδαιμονίων. Μάλιστα το 394 π.Χ., στη μάχη της Κορώνειας, στη Βοιωτία, πήγε μαζί του εναντίον της Αθήνας. Οι Αθηναίοι για την πράξη του αυτή τον τιμώρησαν με εξορία, ενώ αντίθετα οι Σπαρτιάτες τον τίμησαν προσφέροντάς του «προξενία» (άδεια διαμονής στη Σπάρτη) και του δώρισαν μεγάλο αγρόκτημα στο Σκιλλούντα της Ηλείας, κοντά στην Ολυμπία, όπου εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του και έζησε είκοσι χρόνια ασχολούμενος με αγροτικά έργα και τη συγγραφή βιβλίων.

Μετά τη μάχη στα Λεύκτρα (371 π.Χ.), οι Ηλείοι κατέλαβαν το Σκιλλούντα και ο Ξενοφών εκδιώχθηκε και αναγκάστηκε να καταφύγει στην Κόρινθο. Όταν έγινε προσέγγιση Αθήνας και Σπάρτης εναντίον των Θηβαίων, ανακλήθηκε η απόφαση για την εξορία του και αποκαταστάθηκαν τα πολιτικά του δικαιώματα. Δεν είναι όμως βέβαιο αν και τότε επωφελήθηκε από την ευκαιρία αυτή, για να ξαναγυρίσει στην πατρίδα του. Ωστόσο, οι δυο γιοι του υπηρέτησαν στο αθηναϊκό ιππικό και ο ένας, ο Γρύλλος, σκοτώθηκε πολεμώντας γενναία στη μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.).

β) Το έργο του

Στο έργο αλλά και την προσωπικότητα του Ξενοφώντα υπήρξε καθοριστική η επίδραση του δασκάλου του, Σωκράτη, και του βασιλιά Αγησίλαου. Στον πρώτο θαύμαζε την προσήλωσή του στις ηθικές αξίες της ζωής και στο δεύτερο τις αρετές και τις ηγετικές του ικανότητες. Ανήσυχη φύση, με ροπή στις περιπέτειες, είχε πολλά και ποικίλα ενδιαφέροντα, όπως αποδεικνύεται από το περιεχόμενο των έργων του που έχουν σωθεί.

Επειδή η ειδολογική και η χρονολογική κατάταξη των έργων του είναι δύσκολη, παρουσιάζονται σε ομάδες με βάση το περιεχόμενό τους.

Ιστορικά

Κύρου Ανάβασις (δημοσιεύτηκε με το ψευδώνυμο του Θεμιστογόνη του Συρακόσιου):

Στο σύγγραμμα ο ιστορικός διηγείται με ζωντάνια και αμεσότητα γεγονότα που έζησε ο ίδιος. Πρόκειται για ένα είδος στρατιωτικών απομνημονευμάτων, σε επτά βιβλία, με πολλές γεωγραφικές και εθνογραφικές λεπτομέρειες. Παρουσιάζεται η εκστρατεία του Κύρου (Ανάβασις = πορεία προς το εσωτερικό της Ασίας) εναντίον του αδελφού του, Αρταξέρξη. Το κύριο μέρος, όμως, του έργου περιλαμβάνει την κάθοδο (κατάβασις) των μυρίων (μύριοι = 10.000), των 13.000 δηλαδή Ελλήνων μισθοφόρων που συμμετείχαν στην εκστρατεία και, έπειτα από περιπετειώδη περιπλάνηση, κατά την υποχώρησή τους, έφτασαν στον Εύξεινο Πόντο και στη Θράκη το 400 π.Χ.

Ελληνικά: Ο συγγραφέας, σε επτά βιβλία, διηγείται την ιστορία των ελληνικών πόλεων από το 411 π.Χ., όπου ο Θουκυδίδης σταμάτησε την ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου, μέχρι το 362 π.Χ. Αναζητάει τα αίτια των γεγονότων, αλλά μένει στην επιφάνεια των πραγμάτων, σε αντίθεση με τη λεπτομερή αναζήτηση του Θουκυδίδη· ακόμη και οι αγορεύσεις που υπάρχουν στο έργο του δε διαφωτίζουν πλήρως τις αντιπαραθέσεις των δυνάμεων.

Άγησίλαος: Πρόκειται για ρητορικό εγκώμιο του βασιλιά της Σπάρτης Άγησίλαου, τον οποίο ο συγγραφέας θαυμάζει και παρουσιάζει ως πρότυπο καλού ηγεμόνα.

«Σε λίγο ακούνε τους στρατιώτες να φωνάζουν “Θάλαττα! Θάλαττα!” και αυτή η λέξη να πηγαίνει από στόμα σε στόμα. Τότε έτρεχαν όλοι, μαζί και οι οπισθοφύλακες, ενώ έσερναν μαζί τους τα υποζύγια, καθώς και τα άλογα. Όταν έφτασαν όλοι στην κορυφή, τότε πια οι στρατιώτες, με δάκρυα στα μάτια, αγκάλιαζαν ο ένας τον άλλο και τους στρατηγούς και τους λοχαγούς...».

(Κύρου Ανάβασις, Δ', 7, 24-25, μτφρ. Γ.Δ. Ζευγώλης)

Πυκνή σε λιτότητα και συγκινητική στο σύνολό της είναι η σκηνή αυτή, όταν, για πρώτη φορά, έπειτα από πολύμηνη ταλαιπωρία, οι στρατιώτες αντικρίζουν τη θάλασσα και τη χαιρετούν σαν ελευθερώτρια.

Η θέα της θάλασσας αποτελεί γι' αυτούς τη λύτρωση, μετά την κόλαση των περιπετειών.

Φιλοσοφικά

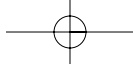
Τα πρώτα τρία έργα, *Άπομνημονεύματα*, *Άπολογία Σωκράτους*, *Συμπόσιον*, λέγονται *σωκρατικά*, γιατί κυριαρχούν ο Σωκράτης και η διδασκαλία του.

Άπομνημονεύματα: Το έργο διαιρείται σε τέσσερα βιβλία και αποτελεί υπεράσπιση του Σωκράτη εναντίον της κατηγορίας ότι δεν πιστεύει στους θεούς και διαφθείρει τους νέους. Παρουσιάζονται, με μορφή αναμνήσεων, συζητήσεις και διάλογοι του μεγάλου στοχαστή και δασκάλου, με άλλους συνομιλητές και με τον Ξενοφώντα, με κύριο στόχο την αποκατάσταση της μνήμης του Σωκράτη.

Άπολογία Σωκράτους (η γνησιότητα του έργου έχει αμφισβητηθεί): Πρόκειται για υπερασπιστικό κείμενο του Σωκράτη που δίνει διαφορετική εκδοχή σε σχέση με την *Άπολογία* του Πλάτωνα. Με την απολογία του δασκάλου στο δικαστήριο προβάλλονται η ηθική και η σοφία του.

Συμπόσιον φιλοσόφων: Περιγράφεται μια συνεστίαση την οποία προσφέρει ο πλούσιος Καλλίας, με την ευκαιρία της νίκης του νέου Αυτόλυκου στα Παναθήναια. Στη διάρκεια του συμποσίου ο Σωκράτης διαλέγεται με άλλους φιλοσόφους και διατυπώνει τις απόψεις του για τις δύο όψεις του έρωτα (σωματικό και πνευματικό), την ηδονή, τον πλούτο, την ομορφιά κ.ά.

Οίκονομικός: Έχει μορφή διαλόγου και αρχίζει με έπαινο της γεωργίας. Ο Ισχύμαχος (= ο Ξενοφώντας μεταμφιεσμένος), ένας εύπορος κτηματίας, περιγράφει στο Σωκράτη

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

πώς οργανώνει την ημέρα του, πώς διοικεί το αγρόκτημά του και πώς εκπαιδεύει τη νεαρή γυναίκα του στα οικιακά της καθήκοντα. Οι πρακτικές συμβουλές του έργου έκαναν το συγγραφέα ιδιαίτερα αγαπητό και το συγκεκριμένο σύγγραμμα θεωρείται από τα καλύτερά του.

Ίέρων ή Τυραννικός: Διαλογικό πολιτικό σύγγραμμα στο οποίο ο τύραννος των Συρακουσών, Ίέρων, συζητάει φανταστικά με τον ποιητή Σιμωνίδα για την τυραννία. Ο Σιμωνίδης συμβουλεύει τον Ίέρωνα, ώστε να γίνει η τυραννία πιο ανεκτή στο λαό αλλά και στον ίδιο τον τύραννο.

Διδακτικά

Κύρου Παιδεία: Το έργο είναι ένα είδος μυθιστορηματικής βιογραφίας του ιδρυτή του Περσικού κράτους, του Κύρου του μεγάλου (590-529 π.Χ.). Διαιρείται σε οκτώ βιβλία και περιέχει όχι μόνο την αγωγή αλλά και όλη τη ζωή του ηγέτη.

Λακεδαιμονίων πολιτεία: Η αγάπη του Ξενοφώντα προς τη Σπάρτη τον οδήγησε στη σύνθεση του συγγράμματος αυτού, στο οποίο περιγράφει το πολίτευμα της Σπάρτης, τη στρατιωτική της οργάνωση και τη λειτουργία των θεσμών της. Το πολίτευμα του Λυκούργου και η σπαρτιατική βασιλεία αποτελούν για το συγγραφέα τη βάση της σπαρτιατικής δύναμης.

Πόροι ή περί προσόδων: Το έργο ασχολείται με τις οικονομικές συνθήκες της Αθήνας και γίνονται προτάσεις, «μέσα και τρόποι», για την οικονομική και κοινωνική ανασυγκρότηση της πόλης.

Κυνηγετικός (αμφισβητούμενης γνησιότητας): Ο συγγραφέας προσπαθεί να αποδείξει πως το κυνήγι είναι εξαιρετικό παιδευτικό μέσο, «εύρημα θεών».

Περί ίππικῆς: Απευθύνεται σε έναν ιππέα, στον οποίο ο Ξενοφών, ως έμπειρος της ιππικής, δίνει οδηγίες γενικά για την περιποίηση του αλόγου του.

Ίππαρχικός: Περιγράφονται τα καθήκοντα του ιππάρχου (= διοικητή του ιππικού).

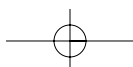
Γλώσσα

Η αττική γλώσσα του Ξενοφώντα διακρίνεται για την καθαρότητά της. Η γλωσσική ομαλότητα, τα εύληπτα νοήματα και η απλότητα του ύφους κατακτούσαν τους αναγνώστες του. Ως υπόδειγμα αττικισμού, τον αποκαλούσαν «αττική μέλισσα», όπως και το Σοφοκλή.

Επίδραση

Κανένας δεν αμφισβητεί το αξιόλογο και πολύπλευρο ταλέντο του Ξενοφώντα. Ως ιστορικός, βέβαια, υπολείπεται του Θουκυδίδη στην αντικειμενικότητα της εξιστόρησης και στο βάθος των νοημάτων, ως συγγραφέας όμως είναι υποδειγματικός για την ενάργεια, τη φυσικότητα και την παραστατικότητα της αφήγησης. Ενδιαφέρεται περισσότερο για την ψυχολογία των ανθρώπων παρά για την ανάλυση των πολιτικών δυνάμεων. Η θρησκευτική θεώρηση των πραγμάτων από τον ιστορικό παραπέμπει στον Ηρόδοτο και η αφήγησή του μερικές φορές έχει ηθικολογικό ύφος.

Η επίδρασή του υπήρξε σημαντική στους Έλληνες και τους Ρωμαίους. Ο Ιούλιος Καίσαρ τον εκτιμούσε και ο Κικέρων μετέφρασε τον *Οικονομικό* και μέρος της *Κύρου Παι-*

δείας· η εκτίμηση που απολαμβάνει φτάνει έως τους νεότερους. Λόγω του απλού αττικού ύφους, είναι ένας από τους πρώτους κλασικούς συγγραφείς που μελετούν οι νέοι οι οποίοι σπουδάζουν αρχαία ελληνικά. Περισσότερο από όλα τα έργα του Ξενοφώντα η *Ανάβαση* έγινε, από την αρχαιότητα ακόμη, προσφιλές πανελλήνιο ανάγνωσμα. Η περιπέτεια των *Μυρίων*, κέρδισε, στον αρχαίο κόσμο, μεγάλη φήμη. Ο Μέγας Αλέξανδρος υπενθυμίζει στους στρατιώτες του (στην Ισσό το 331 π.Χ.) το ένδοξο κατόρθωμα εκείνων.

Άλλοι ιστορικοί

Μετά τον Ξενοφώντα λήγει η ακμή της ιστοριογραφίας. Οι ιστορικοί έπειτα από αυτόν και μέχρι την αλεξανδρινή εποχή και τον ιστορικό Πολύβιο το Μεγαλοπολίτη δε διακρίνονται για την αλήθεια και την ακρίβεια. Από το έργο τους σώθηκαν μόνο αποσπάσματα. Οι σημαντικότεροι από αυτούς είναι: ο Κτησίας από την Κνίδα της Μ. Ασίας (έγραψε τα *Περσικά*, σε 24 βιβλία), ο Έφορος από την Κύμη της Αιολίδας (έγραψε το *Ίστορία*, σε 30 βιβλία), ο Θεόπομπος ο Χίος (έγραψε *Έλληνικά* σε 12 βιβλία και *Φιλιππικά* σε 58 βιβλία), ο Κράτιππος ο Αθηναίος, συνεχιστής του Θουκυδίδη, ο Φίλιστος ο Συρακούσιος (έγραψε τα *Σικελικά*, σε 13 βιβλία) κ.ά.

II. ΙΑΤΡΙΚΗ

Ιπποκράτης Η ιατρική, σε αντίθεση με τη φιλοσοφία, που έχει ως κέντρο δράσης την Αθήνα, αναπτύσσεται κυρίως έξω από την Αθήνα. Ο ιδρυτής της Ιπποκράτης (460-377 π.Χ. περίπου) γεννήθηκε στην Κω, στη νοτιοδυτική ακτή της Μ. Ασίας, απέναντι στην πόλη Κνίδα· η Κως ήταν έδρα σημαντικής ιατρικής σχολής, όπου λατρευόταν ο θεός Ασκληπιός¹. Είναι ο εκπρόσωπος της ιατρικής σχολής της νήσου. Σύμφωνα με μαρτυρίες, περιόδευσε σε πολλά μέρη: Αθήνα, Θράκη, Θάσο, Σκυθία, Μακεδονία, Θεσσαλία (Λάρισα), όπου και πέθανε. Θεωρείται ο μεγαλύτερος εκπρόσωπος της αρχαίας ιατρικής επιστήμης (πατέρας της ιατρικής), γιατί υπήρξε ο πρώτος επιστήμονας γιατρός στην ιστορία της ανθρωπότητας. Ο Ιπποκράτης πρώτος απέδειξε ότι η νόσος έχει εξωτερικά ή εσωτερικά αίτια (φυσικά ή βιολογικά) και η θεραπεία πρέπει να αποσκοπεί στην άρση των αιτίων αυτών.

Μια ολόκληρη συλλογή (*Ιπποκρατική*), από 60 περίπου έργα, άλλα γνήσια και άλλα όχι, έχουν φτάσει έως εμάς με

Ο Ασκληπιός με το ιερό φίδι.
Νομισματική συλλογή Εθνικού
Αρχαιολογικού Μουσείου

1. Γιος του Απόλλωνα και της Κορωνίδας, θεός της ιατρικής που λατρευόταν σε ιερά (*Ασκληπιεία*) σε όλη την Ελλάδα, κυρίως στην Επίδαυρο. Σύμβολά του ο *όφης* (αλληγορία της αυτοανανέωσης) και η *ράβδος* (σύντροφος στις οδοιπορίες του). Γι' αυτό και το έμβλημα των γιατρών είναι φίδια γύρω από μια ράβδο. Η κόρη του Ύγεία (= Υγεία) απεικονίζεται να κρατάει κύπελλο με φάρμακο, με το οποίο ποτίζει ένα φίδι. *Ασκληπιάδαι* = μέλη της ιατρικής συντεχνίας, στην Κω, αλλά και οι ιατροί, γενικά.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

το όνομα του Ιπποκράτη. Γραμμένα όλα σε ιωνική διάλεκτο, έχουν ποικίλο περιεχόμενο και πραγματεύονται διάφορα επιμέρους θέματα από τη μεγάλη περιοχή της ιατρικής επιστημολογίας: προγνωστικά, ανατομικά και φυσιολογικά, θεραπευτικά, διαιτητικά, φαρμακολογικά, παθολογικά, χειρουργικά, γυναικολογικά κ.ά. Ενδεικτικοί είναι ορισμένοι τίτλοι: *Περί ήτρουῦ*, *Περί ἀρχαίης ήττριχῆς*, *Περί νούσων*, *Περί παθῶν*, *Περί ίερῆς νούσου* (= επιληψίας), *Περί φύσιος ἀνθρώπου*, *Περί ἐπιδημιῶν*, *Περί διαίτης καί τροφῶν*, *Περί ἀγμῶν* (= καταγμάτων) κ.ά.

Τα έργα της ιπποκρατικής συλλογῆς (*corpus*) ἔχουν ως βασικά χαρακτηριστικά τη φροντίδα για συστηματική παρατήρηση, μέθοδο και ἔρευνα σχετικά με το ανθρώπινο σώμα και την ἀσκησιμότητα ἀπόλυτα συνυφασμένης με την αγάπη προς τον ἄνθρωπο. Τα κείμενα εκφράζουν εὐγλωττα την οριακή μετάβαση ἀπό τη θεοκρατική ἀντίληψη στην επιστημονική σύλληψη των βασικῶν ἐνοιῶν της ιατρικῆς: της υγείας, της νόσου, της ιατρικῆς ἰασης.

Με τον πλοῦτο της ιατρικῆς σοφίας που περιέχουν τα κείμενα αυτά δεν ἔπαψαν να προσφέρουν, ἕως τα νεότερα χρόνια, πολὺτιμη βοήθεια στους θεράποντες της ιατρικῆς τέχνης. Οι ιατρικῆς διδασκαλίες του Ιπποκράτη, μολονότι σε πολλὰ ἔχουν σήμερα ξεπεραστεί, ἐξακολουθοῦν να συνεπικουροῦν επιστημονικά το ἔργο των ἀσχολούμενων με την ιατρική τέχνη.

Ο Ιπποκρατικός Ὀρκος (ἀπόσπασμα)

«Ορκίζομαι στον Ἀπόλλωνα το γιατρευτή και στον Ἀσκληπιό και στην Ὑγεία και στην Πανάχεια και σ' ὅλους τους θεούς και σ' ὅλες τις θεές, και μάρτυρες τους βάζω, πως θα ἐκτελέσω τον ὄρκο μου αυτό κι αυτό μου το συμβόλαιο ὅσο οι δυνάμεις μου και η κρίση μου το ἐπιτρέπουν. [...]

Ἀγνή και καθαρὴ θα φυλάξω τη ζωὴ μου και την τέχνη μου. [...]

Ὅσα ἀσκώντας το ἐπάγγελμά μου θα δω ἢ θ' ἀκούσω —ας εἶναι και πέρα ἀπὸ το ἐπάγγελμά μου, στην ἀναστροφή με τους ἀνθρώπους— που δε θα πρέπει ποτέ στους ἔξω να κοινολογηθοῦν, θα τα σκεπάζω με τη σιωπὴ μου: μυστικά θα τα θεωρῶ, που κανείς δεν πρέπει γι' αὐτά να μιλά.

Ὅσο τον ὄρκο μου αὐτόν θα τον κρατῶ και δε θα τον πατάω, ἄμποτε να χαίρομαι τη ζωὴ και την τέχνη μου, ἔχοντας πάντα καλὸ ὄνομα ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους· ἀν ὅμως παραβῶ τον ὄρκο μου και τον πατήσω, να μου συμβοῦν ἀκριβῶς τα ἀντίθετα».

(Μτφρ. Δημ. Λυπουροῦλης)

Πρόκειται για κείμενο ὄρκου που ἔδινε ο νέος γιατρός κατὰ την ἀρχαιότητα· τον ἴδιο ὄρκο δίνουν και σήμερα σε ὅλο σχεδόν τον κόσμο οι ἀπόφοιτοι των ιατρικῶν σχολῶν.

Ο Ὀρκος ἀρχίζει με ἐπικλήση των θεῶν· στη συνέχεια, ἀπαριθμεί τις υποχρεώσεις που ἀναλαμβάνει ο ορκιζόμενος, καθὼς και τα καθήκοντά του ἀπέναντι στους ἀσθενεῖς του.

Ο *Ιπποκρατικός Ὀρκος*, που γράφτηκε μετὰ το θάνατο του Ιπποκράτη, υποδεικνύει ἐπὶ αἰῶνες το πρότυπο ἐπαγγελματικῆς συμπεριφορᾶς και ἠθους στο χώρο της ιατρικῆς ἐπιστήμης.

III. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Από τη φύση στον άνθρωπο Στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ., η φιλοσοφία αναπτύσσεται στην Αθήνα με φωτισμένους διανοητές, οι οποίοι θέτουν ως κέντρο του ενδιαφέροντός τους τον άνθρωπο.

Προϋποθέσεις Η ανάδειξη της Αθήνας σε μορφωτικό κέντρο της Ελλάδας βοήθησε ιδιαίτερα στην εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης στην πόλη, η οποία φιλοξενεί σημαντικούς πνευματικούς άνδρες της εποχής από διάφορα σημεία του Ελληνισμού. Έτσι, η ιωνική φιλοσοφία και ο ελεατικός στοχασμός βρίσκουν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης.

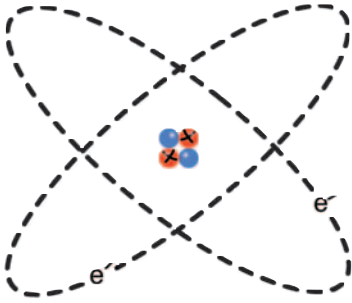
Αναξαγόρας Ο Ίωνας στοχαστής Αναξαγόρας συνεχίζει τις αρχές των κοσμικών συστημάτων (πώς δηλαδή διαμορφώθηκε το σύμπαν), όπως τις έθεσαν ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής, τη θεωρία του όμως διαπερνάει η λογική σκέψη.

Ο Αναξαγόρας (500-428/427 π.Χ.), από τις Κλαζομενές της Ιωνίας, έζησε τριάντα χρόνια στην Αθήνα και συνδέθηκε με τον Περικλή. Κατηγορήθηκε για ασέβεια, εξαιτίας των νεωτεριστικών του απόψεων, καθώς δεν αναγνώριζε τη θεότητα των ουράνιων σωμάτων και υποστήριζε ότι ο ήλιος είναι ένας πυρακτωμένος όγκος (μύδρος διάπυρος)· με τη βοήθεια του φίλου του, Περικλή, κατέφυγε στη Λάμψακο της Προποντίδας, όπου φιλοξενήθηκε έως το θάνατό του. Ο Αναξαγόρας συνεχίζει το δρόμο που άνοιξε ο Παρμενίδης με την ταύτιση του νοεῖν και εἶναι. Παραδέχεται ότι δεν υπάρχουν τέσσερα μόνο στοιχεία (φωτιά, αέρας, γη, νερό), όπως πίστευε ο Εμπεδοκλής, αλλά άπειρα, που ξεχωρίζουν με το ποιόν τους. Ως αιτία κινήσεως, στην πραγματεία *Περί φύσεως*, διακρίνει τον Νοῦν, μια αυθυπόστατη δύναμη, η οποία διακοσμεί το σύμπαν και επέχει τη θέση του Θεού. Ο Νοῦς εξουσιάζει όλα τα ζωντανά όντα και αποτελεί ένα είδος μεγάλου πνεύματος που ορίζει τον κόσμο. Η δραστηριότητά του φτάνει ως την κρατική συγκρότηση και την οικοδόμηση του πολιτισμού. Έτσι, διανοίγεται ο δρόμος για την ιδιαίτερη σημασία του ανθρώπινου νου στην οργάνωση της ζωής.

Ο τελευταίος αυτός φυσικός της Ιωνίας επηρέασε πολύ την αθηναϊκή σκέψη και θεωρείται ο πρόδρομος του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Λεύκιππος Ο Μιλήσιος φιλόσοφος (πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.), συγγραφέας του έργου *Μέγας Διάκοσμος* (= μεγάλη διάταξη του κόσμου) έρχεται σε αντίθεση με τον ελεατισμό καθώς και την ελεατική αναίρεση της θεωρίας της γένεσης και της φθοράς, της κίνησης και της πολλαπλότητας των όντων.

Δημόκριτος Ο Δημόκριτος (460-370 π.Χ. περ.) από τα Άβδηρα της Θράκης, μια ιωνική αποικία σε θρακικό έδαφος, μαθητής του Λεύκιππου, ανέπτυξε περισσότερο τη φιλοσοφία του δασκάλου του. Πολύπλευρος και δημιουργικός φιλόσοφος, καλύπτει όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού. Από το έργο του έχουν σωθεί πολλά αποσπάσματα, κυρίως περικοπές με τη μορφή ηθικών αξιωμάτων (*Γνώμαι*), σε ιωνική διάλεκτο. Μια ηθικολογική πραγματεία του, *Περί εὐθυμίας*, συνιστά την ισόρροπη τάξη της ανθρώπινης ψυχής, προμηνύοντας έτσι την επικούρεια ηρεμία, ενώ ο *Μικρὸς Διάκοσμος* αναφέρεται στον άνθρωπο.

Ατομική Σχολή

Ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος διατυπώνουν μια πρωτότυπη θεωρία που έμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη έως το 19ο αιώνα, αλλά ξαναζωντάνεψε στη συνέχεια, ώστε η εποχή μας να χαρακτηριστεί «ατομική». Το ατομικό τους σύστημα θεμελιώνεται στην αρχή ότι η κίνηση είναι σύμφυτη με την ύλη, που δεν είναι επ' άπειρον διαιρετή, και όλα όσα υπάρχουν είναι άτομα που κινούνται στο κενό.

Οι δύο φιλόσοφοι θεωρούν ως αρχή του κόσμου το *ἄτομον* (= *ἀτμητό* < *α-* + *τέμνω*), το μικρότατο μόριο της άπειρης ύλης. Τα άτομα είναι άφθαρτα, ομοιόμορφα και αδιαίρετα σωματίδια που συνθέτουν κάθε συγκεκριμένο σώμα και εξηγούν την άπειρη ποικιλία των πραγμάτων.

Η πρώτη αυτή ατομική κοσμοθεωρία αναπτύχθηκε, δύο αιώνες αργότερα, από το φιλόσοφο Επίκουρο.

Οι σοφιστές

Η σοφιστική υπήρξε πνευματική κίνηση που άσκησε μεγάλη επίδραση στην αθηναϊκή διανόηση της εποχής. Οι εκπρόσωποι της κίνησης αυτής, οι σοφιστές, διακρίθηκαν για τη μεγάλη εγκυκλοπαιδική τους μόρφωση, την ερευνητική διάθεση και την έντονη τάση αμφισβήτησης καθιερωμένων ιδεών και αξιών.

Γενικά, δεν ήταν Αθηναίοι —εκτός από δύο, τον Αντιφώντα και τον Κριτία—, αλλά προέρχονταν από διάφορα κέντρα του ελληνικού κόσμου· ήρθαν όμως στην Αθήνα και ορισμένοι έζησαν σε αυτή την πόλη για μεγάλο διάστημα. Το όνομά τους μαρτυρεί ότι ήταν επαγγελματίες της νόησης. Τον 5ο π.Χ. αιώνα η λέξη¹ σήμαινε τον επαγγελματία παιδαγωγό που δίδασκε με χρηματική αμοιβή τους νέους.

Σκοπός της σοφιστικής διδασκαλίας ήταν η γενική μόρφωση των νέων. Πρώτιστο μέλημα η διδασκαλία της ρητορικής, της τέχνης δηλαδή της ομιλίας, η οποία ενδιέφερε αυτούς που ήθελαν να διακριθούν στην πολιτική.

Τα μαθήματα των σοφιστών είχαν τη μορφή συζητήσεων οργανωμένων κατά κύκλους (αντί 50 δραχμών), αλλά συχνά ήταν και δημόσια μαθήματα (διαλέξεις ή επιδείξεις), όπου ο καθένας μπορούσε να παρευρεθεί, με εισιτήριο 1 δραχμή.

Ως μέθοδο διδασκαλίας οι σοφιστές εφάρμοζαν την εμπειρική παρατήρηση και την άσκηση κάθε είδους κριτικής, χρησιμοποιώντας κυρίως το συνεχή λόγο —όχι το διάλογο— και εναλλακτικά τη μορφή του μύθου ή της θεωρητικής πραγματείας, του λόγου. Μαθητές ήταν συνήθως τα νεότερα μέλη πλούσιων οικογενειών, που αποτελούσαν ένα είδος αριστοκρατίας, η οποία δεν ήταν αρεστή στους παλαιότερους και συντηρητικότερους συγγενείς τους. Η παρακολούθηση της διδασκαλίας είχε γίνει πολύ του συρμού, ήταν συναρπαστική αλλά και δαπανηρή.

Οι σοφιστές στάθηκαν πνεύματα κριτικά και έδειξαν ότι η αλήθεια δεν είναι μονόδρομος, με απόψεις τολμηρές και προβληματισμούς σε θέματα επίκαιρα, όπως της φύσης και του νόμου, του δικαίου και του αδίκου, της ομόνοιας κτλ. Ως πρωτοπόροι στοχαστές πέτυχαν τη στροφή του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο και τα προβλήματά του,

1. *Σοφιστής* (*σοφίζω* = εκπαιδεύω, διδάσκω < *σοφία*) είναι αυτός που κατείχε σε βάθος το έργο του ή την τέχνη του (εμπειρογνώμων).

θεμελιώνοντας τη συστηματική εκπαίδευση των νέων και την επιστήμη της αγωγής.

Με τη μεθοδικότητά τους κατέκτησαν μια κορυφαία αλλά συχνά παρεξηγημένη θέση στην ελληνική σκέψη, γιατί ακριβώς η σοφιστική κίνηση αντιπροσώπευε ένα πνευματικό κλίμα εντελώς διαφορετικό από εκείνο που υπήρχε. Γι' αυτό αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρής και άδικης πολεμικής από πολλούς ιδεολογικούς αντιπάλους —όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας— που έφτασε ενίοτε έως το διασυρμό τους. Έτσι, κατηγορήθηκαν, επειδή, σύμφωνα με τους αντιπάλους τους, δίδασκαν έναντι αμοιβής, επιζητούσαν την προσωπική επιτυχία και διαστρέβλωναν την πραγματικότητα, «τόν ἤττω λόγον κρείττω ποιεῖν» (= τον άδικο λόγο τον έκαναν να φαίνεται δίκαιος, Πλάτ. Ἀπολογία Σωκράτους, 18b).

Είναι, όμως, αναμφίβολο ότι οι σοφιστές άσκησαν επίδραση στη ζωή και τη σκέψη μεγάλων δημιουργών (Ευριπίδη, Θουκυδίδη, Ισοκράτη κ.ά.). Στη σοφιστική κίνηση, επειδή έχει κοινά στοιχεία με το διαφωτισμό του 18ου αιώνα, δίνεται ο χαρακτηρισμός διαφωτισμός¹ της ελληνικής αρχαιότητας. Στη ρωμαϊκή περίοδο (2ος και 3ος αι. μ.Χ.), η σοφιστική διδασκαλία αναβιώνει μ' ένα κίνημα που ονομάζεται «δεύτερη σοφιστική».

Οι σπουδαιότεροι σοφιστές ήταν οι:

Πρωταγόρας (480-411 π.Χ. περ.), από τα Άβδηρα της Θράκης. Ήταν ο πρώτος σοφιστής που ήρθε στην Αθήνα· για τη μεγάλη απήχηση της διδασκαλίας του μαρτυρούν οι διάλογοι του Πλάτωνα, *Πρωταγόρας* και *Μένων*. Είχε προσωπικές σχέσεις με τον Ευριπίδη και τον Περικλή και ασχολήθηκε με τη σύνταξη της νομοθεσίας της αποικίας των Θουρίων (444 π.Χ.) στην Κάτω Ιταλία. Κατηγορήθηκε για ασέβεια και διώχθηκε· φεύγοντας για τη Σικελία πνίγηκε σε ναυάγιο. Έργα του: *Περί θεῶν, Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες* (= ανασκευές), *Ἀντιλογία*. Ο Πρωταγόρας αρνείται την ύπαρξη οποιασδήποτε γνώσης σχετικά με τους θεούς (αγνωστικισμός) και διατυπώνει την άποψή του στην αρχή του έργου του *Περί θεῶν*: «Για τους θεούς δεν μπορώ να ξέρω ούτε ότι υπάρχουν ούτε ότι δεν υπάρχουν ούτε ποια είναι η μορφή τους. Γιατί πολλά πράγματα εμποδίζουν τη γνώση: το γεγονός ότι είναι άορατοι και η συντομία της ανθρώπινης ζωής». Από το έργο του δεν έχει διασωθεί τίποτε. Θεωρείται επίσης ο θεμελιωτής της Γραμματικής, γιατί ονόμασε τα τρία γένη, χαρακτήρισε τους χρόνους των ρημάτων, διέκρινε τα είδη των προτάσεων.

«Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν».

(Μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, για κείνα που υπάρχουν ότι υπάρχουν, για κείνα που δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν, δηλαδή η αλήθεια του κάθε πράγματος εξαρτάται από το πώς ο καθένας την αντιλαμβάνεται.)

Η φράση αυτή του Πρωταγόρα, με την οποία άρχιζε το έργο του *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες*, είναι χαρακτηριστική. Δεν υπάρχει απόλυτη αλήθεια, όλα είναι σχετικά, και κάθε γνώση αποτελεί υποκειμενική δοξασία· κριτής είναι ο άνθρωπος.

1. Πρώτος ο Γερμανός φιλόσοφος W. Windelband χαρακτήρισε τους σοφιστές «διαφωτιστές», χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι φώτισαν μια εποχή σκότους.